

Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődés szempontjából

I.

Szántsándékkal választom ezeket a szempontokat fejtegetéseim alapjául, mivel úgy látom, hogy a nacionalista politikai tudomány az állam és a nemzet kategóriáinak túlzott jelentőséget tulajdonít abban a problémában, mely bennünket joggal kóztat. Ez a felfogás hajlandó az államokat és a nemzeteket, még hozzá a mai államokat és a mai nemzeteket, mint végleges értékeket elfogadni, amelyeknek kizárólagos látószögéből kell megítélni a társadalmi fejlődés összes kérdéseit. Oly felfogás, melynek kitűnően pregnáns kifejezést adott e hasábkon Réz Mihály, amikor ezekben a tömör mondatokban kondenzálta úgyszólván egész történelmi pályánk értelmét: „Minden élet-erős faj, mihelyt öntudatra ébredt, öncélnak érzi magát. Célja nem a szabadság, hanem az élet, vagyis a benne szunnyadó erők kifejtése. Amíg ebben egy idegen faj állama akadályozza, szabadságra törekszik. Amint ő maga lett államalkotóvá: a teljes uralomra. Amíg az állam kifelé akadályozva van erőinek a teljes kifejtésében: függetlenségre törekszik. Ha ezt elérte: a mások feletti impériumra tör. Mindig *ugyanaz* a szempont vezeti; mindig *ugyanaz* a törekvés. Korlátja csupán az erőviszonyokban van, saját életenergiájának gyöngeségében vagy mások erejében.”¹

Ekként emberi pályánk története semmi egyéb, mint az egymással küzdő uralmak rendszere: a fajból nemzetiség, a nemzetiségből nemzet, a nemzetből minden irányban független államiság, a független államiságból minél több államot befolyásolni törekvő impérium akar lenni. A különböző imperializmusoknak ebben a rendszerében természetesen minden régibb képlet igyekszik az újabbat távol tartani, fejlődésében megakadályozni. A nemzeti államok mai rendszere mellett a politikai tudománynak feladata mindazon tényeket, tényezőket es adatokat tisztázni, melyek felhasználásával és igénybevételével a mai nemzeti állam a vele küzdő nemzetiségeket visszanyomhatja, erejüket csökkentheti, magába beolvaszthatja, vagy legalább is minél inkább *quantité négligeable*-le, teheti. A nemzetiségi kérdés nem megoldandó probléma, hanem „*organikus hiba*”, melyet az államnak úgy kell alkalmas politikával kinőnie, mint a szervezetnek valami tuberkulotikus infekciót.

¹ L. a *Huszedik Század* július-augusztusi számának vezető-cikkét, mely e vita kiindulási pontját képezi.

Az engedékenység, az érdekkiegyenlítés, a jogkiterjesztés, szóval a demokratikus kompromisszumok politikája vele szemben csak palliatív értékű lehet, vagy nagyobb, közvetlenebb veszedelmek elhárítására hozott, a *lex minimi* elvén alapuló áldozat,² de naivítás azt hinni, hogy a nemzetiségi kérdést a kiengesztelés politikájával megoldani lehetne, hisz „az életösztön ... nem csupán szabadságra, hanem *az erők érvényesítésére tör*. És az erős erejének az érvényesítése: az uralom”. Világos, hogy minden nemzetiség szívesen el fogja fogadni a neki felajánlott előnyöket, de csak azért, hogy általuk faji erőforrásaiban gazdagodva egyre fokozódó lendülettel vegye fel a harcot az uralomnak mindig szélesebbkörű formáiért: ma még csak faj, holnap nemzetiség, holnapután nemzet, majd impérium s itt nincs megállás. Minden biológiaiainak nevezhető törvényszerűséggel megy itt. Ezért hangsúlyozza ez az iskola minduntalan a *faj* fogalmát, az ő misztikusan kikerülhetetlen determináltságával.

De ha ez így van, ha a nemzetiségi kérdéseknek nincs megoldásuk, ha az egymással küzdő impériumok rendszere valóban a fejlődés utolsó szava, logikája, értelme, logosa: akkor mi módon állhat elő valami egyensúlyállapot, valami relatív nyugalom a felemelkedő és lehanyatló uralmakkal ebben a rendszerben? A hatalmi elméleteknek erre csak egy válaszuk van: a mindenkori erők megcsinálják a maguk fajára legelőnyösebb egyensúlyhelyzetet. Az elégedetlenkedő nemzetiségeket féken kell tartani az állami és a társadalmi erőszak eszközeivel: rájuk nézve kedvezőtlenebb jogrenddel, közigazgatással, gazdasági és egyházi politikával. És ha mindez nem sikerül, akkor megmarad utolsó eszköznek az az erő, mely magát az államiságot eredetileg létrehozta: a fegyverek ereje, az erőszak: polgárháború vagy háború. Nem véletlenség, hogy az államnak és a nemzetnek minden imperialisztikus elmélete logikai szükségességgel a háborút jelöli meg, mint a status quo fenntartásának avagy az új egyensúlyhelyzet létrehozásának egyetlen komoly eszközét. A történelem valóban a Schiller *Weltgericht*-je az egymással örökké küzdő különböző fokú és erejű impériumok rendszerében s ezen küzdelmek eldöntésének egyedüli eszköze: a háború. Akár mondják ki nyíltan, akár nem, minden uralmi elmélet végső szankciója: az erőszak és a háború. Vagy a nemzetiségi kérdésre alkalmazva: a nemzetiségeket féken kell tartani, vagy faji öntudatuk végleges feláldozására, vagyis beolvadásra kényszeríteni, vagy a faji öntudatát fegyverrel érvényesíteni akarót le kell verni, polgárháborúban vagy háborúban. Ha a hatalmi elmélet nem is vonja le *expressis verbis* ezeket a következtetéseket: könnyű átlátni, hogy egész érvelése, logikus végiggondolása szükségképp erre az eredményre vezet.

Az egész koncepció pedig a történelmi fejlődésnek egyén- és társadalomellenes felfogásán alapszik, melyet *faji és állami idealizmusnak* lehetne nevezni. A történelmi fejlődésnek nem alanya és nem is célja sem az egyén, sem az emberiség. Ezek merő absztrakciók, a fejlődés építőkövei. Az igazi realitás,

² Taktikai engedmény vagy konc nagyobb nehézségek elhárítására, például Tisza gróf román politikája a román beavatkozás előtt.

az igazi történelmi lényeg, a faj, amely a benne szunnyadó összes erőket neki megfelelő államiság létesítésével kifejleszteni akarja a már meglévő faji államiságok megsemmisítésével vagy visszaszorításával. Ekként az egész történelem különböző erejű, eredetű és küldetésű fajok és államok *divina commedia*-ja. Az állameszmék közötti harc szakadatlanul folyik mindenféle gazdasági és ideológiai fegyverekkel, de a végső mérkőzés, mely az életigényeket eldönti, csakis a háború lehet, mely egyedül képes a nemzet minden szellemi, erkölcsi és anyagi értékét a transzcendentális cél érdekében megfeszíteni. Innen a háború kikerülhetlensége és emberfeletti logikája az állami idealizmus szolgálatában. Visszaszorítani, eltiporni vagy győzve kiterjeszkedni: ez a világtörténelem s e kikerülhetetlen tendencia főhajtóereje: az erőszak és a háború.

Ebben a rendszerben a politikai tudomány mit sem tehet mást, mint azt, hogy mindegyik a maga államának a legalaposabb indukciókat és a legóvatosabb dedukciókat rendelkezésére bocsátja a status quo fenntartása vagy kiterjesztése érdekében.

Gyökeréig kellett követnünk ezt a politikai tudományt, mert csak így érthetjük meg és méltányolhatjuk kellőképp célkitűzéseit és az általa javasolt politikát. Ezen elmélet képviselői rendszerint vagy a darwini létért való küzdelemnek a társadalomra való alkalmazói, vagy olyan férfiak, akik értelmileg és érzelmileg annyira azonosították magukat a mai hatalmi államok célkitűzéseivel, hogy hajlandók azokban az egész fejlődés végső értelmét és logikáját látni.

II.

Egészen más az a történelmi felfogás és értékmérés, amiből az az elmélet táplálkozik, mely a nemzetiségi kérdést nem tekinti merőben hatalmi kérdésnek, hanem a nemzetiségi politikát egyre inkább alá akarja rendelni a józan ész, a demokrácia és a humanizmus követelményeinek.

Ez az irány ugyan látja, észreveszi és értékeli azokat a hatalmi tényeket is, melyekre az állami idealizmus építi fel a maga rendszerét, de az egymással küzdő államiságok anarchiáját nem hajlandó a társadalmi fejlődés egyetlen, vagy akár legfontosabb tényeként elismerni, a nemzeti államokat pedig nem tekinti olyan abszolút végső értékeknek, amelyeknek kizárólagos érdekében kell az egyén cselekvéseit irányítani.

Az állami idealizmussal szemben mindenekelőtt két alapvető ellenvetésünk van. Az egyik induktív természetű. A másik a priori és etikai.

Az induktív megfigyelés úgy szól, hogy az imperializmusok szakadatlan harcra, melyre az ellenvélemény hivatkozik, távolról sem meríti ki a történelmi fejlődés lényegét. A történelem ugyanis nemcsak a fejlődő és lehanyagló államiságoknak egyre változó egyensúlya, hanem egy óriási asszimilációs, nivelláló és demokratizáló folyamat, melynek értelme egyre szélesebbkorú civilizációs és kooperatív egységek létrehozása. Maguk a nemzeti államok kialakulása oly évszázados processzus, mely a lajok, a nyelvjárások, a jogi, gazdasági és állami partikularizmusok romjain egyre szélesebb lelki és forgalmi egységeket

teremtett. Nagyon valószínűtlen tehát azt hinni, hogy ez a hatalmas fejlődési tendencia a nemzeti államokkal lezárult s a nemzet az a *végső* érték, melyhez emberi céljainkat és törekvéseinket mérni kell.

Az, a priori és elsősorban etikai természetű meggondolás pedig ez: Minden fejlettebb elme és moralitás intuitív tanúságtétele ellentmond annak a felfogásnak, mely az emberi egyéniséget kritika és megfontolás nélkül akarja feláldozni a mindenkori imperializmusok versengésének. Minél fejlettebb lesz az emberi lélek, vagyis minél inkább jut el öncélúsága tudatára és válik *selbstdenkend*-dé, azaz megfelelő eszközöket alkalmazóvá szabadon kitűzött céljai elérésére: annál kevésbé lesz hajlandó vagyonát, életét és erkölcsi értékeit minduntalan áldozatul dojni a faji, nemzetiségi, állami és gazdasági imperializmusok molochjának. Ez a fejlettebb emberi lélek szükségkép egyre inkább olyan politikát követel, amely a társadalmat és az államot a saját maga értelmes és etikai céljai szerint akarja átalakítani és egyre kevésbé hajlandó a maga értékeit az állami idealizmus törekvéseinek alárendelni, különösen akkor, amikor egyre világosabban látja, hogy ez az állami idealizmus nem valami metafizikai célkitűzés, hanem az az egész vonalon egybeesik a mai társadalom szűk monopolisztikus rétegeinek önző motívumaival. (Annál sajátságosabb, hogy épp a hatalmi elmélet hívei szoktak minket az osztályszempontok túlzott érvényesítésével vádolni.) Ez a fejlettebb közlélek az *állami idealizmus* konstrukcióival az *etikai idealizmust* állítja szembe s minden mágián- vagy társadalmi cselekvést elsősorban abból a szempontból mérlegel, mennyiben alkalmas az az *egyén öncélúságának*, összes magára és a közre nézve értékes képességeinek minél teljesebb kifejlesztésére. Az egyén öncélúságából következik törekvéseinek másik végcélja: a *szervezett világállam*, vagyis egy olyan társadalmi és állami rend, mely mellett az egyén bárkivel egyenlő jogi és gazdasági feltételek mellett veheti fel a versenyt a földkerekség bármely pontján. Világos ugyanis, hogy az emberi öncélúság annál szélesebb körben s annál teljesebb mértékben valósulhat meg, minél inkább tágulnak a gazdasági, szellemi és állami összeműködés keretei. A nemzetköziség terjedése egyet jelent az ember észszerű szabadságának gyarapodásával, a szervezett világállam, pedig egyet jelent minden nemzet észszerű önkormányzatának biztosításával. Ebben a koncepcióban az uralom fogalmát egyre teljesebben szorítja ki az öncélú egyének észszerű kooperációja.

Nyilvánvaló, hogy ez a történelmi felfogás és értékmérés egyre kevésbé lesz hajlandó egy oly rendszer észszerűségét és erkölcsösségét elismerni, mely az állami rend minden új egyensúlya kedvéért hajlandó sok millió emberi életet, sok milliárd vagyont feláldozni s a nehezen elért etikai diszciplinát minduntalan odadobja az újabb háborúk által felkavart brutális szenvedélyeknek. A fejlettebb emberi lélek szükségkép olyan módszereket keres, melyekkel az erőszakot és a háborút minél inkább kiküszöbölni képes a társadalmi fejlődésből. (Mellékesen megjegyezve, egészen érthetetlen, hogy minő erkölcsi vagy akár metafizikai kritériumok alapján vádolhatják ellenfeleink materializmussal azt az irányt, mely egész társadalombölcséletét és politikáját a szabad emberek öncélúságára alapítja? Ez nyilván

abból a tévedésből ered, hogy az, aki a történelmi materializmusnak jól bevált osztályharcelméletét alkalmazza a nemzetiségi harcok bizonyos jelenségeinek magyarázatára, az szükségkép mindent gazdasági motívumokra vezet vissza s szükségkép csak gazdasági célkitűzéseket ismer. Ez az álláspont nemcsak abszurd, hanem különösen jogosulatlan épp a hatalmi elmélet híveinek részéről, akik mindenben a ma vezető katonai és gazdasági érdekeltség céljait fogadják el minden cselekvés mértékéül.)

A demokrácia és a kultúra előhaladásával karöltve tehát az emberek egyre kevésbé lesznek hajlandók magukat az állam, a nemzet vagy a nemzetiség vak zsarnokságának alárendelni, hanem a *politikai kriticismus* szelleme egyre inkább hatja át a legszélesebb néprétegeket, melyek az állami idealizmus merev kategóriáit az emberi öncélúság mérlegén mérlik meg s megvizsgálják, hogy ezekből mi tartozik az emberi haladás igazi érczésletéhez, miért érdemes áldozatot hozni és miért nemi

Minden bizalmatlanság jogosult tehát egy olyan iránnyal szemben, mely a teremtő fejlődés logikáját a faj, nemzetiség, nemzet és állam dogmatikus merevségébe akarja belekényszeríteni. Minden erkölcsi aggodalom jogosult egy oly tannal szemben, mely az erőszakot állítja oda a nemzetiségi viszályok egyedüli bírójául. Minden értelmi idegenkedés jogosult egy oly doktrínával szemben, mely mitsem akar tudni a tömegek célkitűzéseiről egyes monopolisztikus rétegek imperialista célkitűzéseivel szemben.

Világos az is, hogy a mi korunkban az erőszak teljesen alkalmatlanná vált a lélek legbensőbb értékeinek és törekvései-, nek átformálására. Az erőszakos asszimiláció teljesen lehetlenné vált a sajtószabadság és a demokratikus jog-egyenlőség egyre fokozódó érvényesülésével, nem is beszélve róla, hogy szellemileg és erkölcsileg egyre hitványabb az az emberanyag-, mely a nyers erőszak politikáját *gyakorolni hajlandó*.

Ha tehát tényleg- úgy áll a dolog, mint ahogy az állami idealizmus tanítja, hogy a nemzetiségi törekvés szükségkép állambontó és uralomra törő, melyet csak hatalmi eszközökkel lehet megakadályozni: akkor ebből következik, hogy ennek a törekvésnek szükségkép erősödnie kell a kultúra és a demokrácia minden gyarapodásával s ezért végeredményben feltartóztathatlan. A hatalmi elmélet tehát kikerülhetetlenül kultúra- és demokráciaellenes, bárminő ideológiát használ is a nyilvánosság előtt. De ez a kultúra- és demokráciaellenes, tehát belső lényegében immorális politikája kikerülhetetlenül fiaszkóra van kárhóztatva korunk alapvető politikai és társadalmi erőivel szemben.

Elengedhetetlenül szükséges tehát azokat a tényeket és motívumokat pontosabban megvizsgálni, amelyekre a nemzetiségi kérdésben a hatalmi elmélet minduntalan hivatkozni szokott.

III.

Mindenekelőtt tiltakozni kell ama konfúzió ellen, melyet a *faji* terminológia indokolatlan hánytorgatásával a nemzetiségi kérdésben felidéztek. Ezzel a szóval valami természetudományos kikerülhetetlenséget, valami biológiai fatalizmust akarnak kölcsönözni a nemzeti és a nemzetiségi törekvéseknek, melyek mögött a faj titokzatos lelke és vére lüktet, egészen úgy, miként az egyes állatfajoknak adva vannak a maguk változhatatlan lehetőségei. Hiába minden észok, minden morális skrupulus: a faj misztikus életfeladata mégis feltartóztathatlanul érvényesül.

Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy a faj a nemzeti problémákban valami teljesen eltérőt jelent, mint a biológiában. A biológiai faj tisztavérűségével és más fajokkal való kereszteződési képességével szemben: minden nemzet és nemzetiség rendkívül összetett, kevert, különböző ember *fajták* és nyelvek összeolvadásából előállott egységet jelent. Igen gyakran ebben a keveredésben annak a „faj”-nak volt a legkisebb biológiai és nyelvi szerepe, mely az államalkotás folyamatának jegecesedési középpontja volt. A legnagyobb hiba tehát azt mondani pl., hogy „minél erősebb, öntudatosabb, *önmagában* egységesebb és másoktól *elkülönültebb* valamely faj — területileg, osztály, felekezet, párt, kulturális és társadalmi szempontból —: annál inkább érett meg a nemzeti léte s lesz nemzetté válása a viszonylagos erő kérdésévé csupán”. Ha ez így volna, akkor Közép-Afrika vagy Ausztrália valamely elzárt, homogén, az abszolút vérközösség tényén vagy hitén alapuló törzsének több *chance*-a volna a nemzeti létre, mint a rendkívül differenciált, párt- és osztályellentétek által sok részre tagolt, rendkívül sok faji és nyelvi asszimiláción keresztülment, a világgazdasággal szervesen egybeforrott angol, francia vagy német nemzetnek.

A nemzeti probléma területén a faj szót csak átvitt értelemben használhatjuk, nem mint biológiai, hanem — mint maga a *Rassenkampf* pesszimista szociológusa, Gumpłowicz helyesen hangsúlyozta — *történelmi kategóriát*, értve alatta azoknak az egyre változó vegyületeknek egyre változó testi és lelki átlagtulajdonságait, melyek a történelem asszimilációs kohójában időről-időre előállanak. Természetesen ezzel a megállapítással nem akarom tagadni, hogy ezek a nemzeti vegyületek úgy testi, mint a lelki oldalon igen jellegzetes és meglehetősen állandó tulajdonságokkal bírnak, melyek ismerete és figyelembe vétele nélkül eredményes politikai cselekvés el sem képzelhető. Viszont még nagyobb mértékben téved minden olyan politikai prognózis vagy célkitűzés, mely a történelmi, gazdasági, osztályuralmi és nemzetközi adottságok ismerete vagy figyelembe vétele nélkül akarná a politikai cselekvést meghatározni. Ebbe a tévedésbe esett például Achille Loria, aki különben a gazdasági szempontot többnyire dogmatikus merevséggel érvényesíti, amikor az olasz nép alapvető lelki alkata alapján megjósolta, hogy sohasem fog részt venni az imperialista politikában. Alig pár esztendő múlva a történelem keservesen rácafolt erre a fajd magyarázatra.

Különben is, a modern nemzetek példáján induktíve is igazolható, hogy a nemzeti érzés és a nemzeti eszme nem ugrott ki készen, mint Pallas Athene a nem létező konstans faji fizi-

kumból vagy lélekből, hanem az évszázadokon át lassan fejlődött ki különösen négy tényező sorsdöntő befolyása alatt. Az első az együtt dolgozók és küzdők évszázados sorsközössége, közös célkitűzések, közös emlékek, közös remények, közös küzdelmek a természettel és a küllelenséggel szemben; a második a gazdasági élet egyre extenzívebb és intenzívebb sodra, mely mind szélesebb területeket kapcsolt össze a gazdasági és a szellemi csere közös vérkeringésében; a harmadik a kultúra fokozódó terjedése, mely — különösen a gőzgép és a könyvnyomtatás segítségével — a kötelező népoktatás, a sajtó és a politikai demokrácia útján egyre érzékenyebb és egyre jobban informált tömegek kialakulására vezetett; végül a negyedik a centralizáló királyi hatalom, mely az állandó katonaság segítségével kiséperte a mindenféle feudális rendszert, melyek évszázadokon át lehetetlenné tették, hogy a közös múlt, a közös gazdaság, a közös földrajzi egység s az egyre inkább közössé váló államnyelv által egymásra utaltak és érzelmileg összeforrottak homogén közlekedést, jogrendet és kultúrát teremtsenek.

A nemzeti eszme alapvető lényegében kettőt jelentett: a feudális partikularizmusok megszüntetését egységes gazdasági piac, hadsereg és jogrend megteremtésével az ország határain belül s minden idegen iga és befolyás lerázását, melyet a múltban a hódító feudalizmus létesített, esetleg azon területek visszacsatolását, melyeket a pusztá erőszak rabolt el az ország vérkeringéséből.

Eme különböző okosok és célkitűzések hatása alatt az inkább vegetatív, vérségi és tradicionális szálakkal egybefűzött *nép* egyre inkább ama magasabb lelki egységgé alakult át, melyet *nemzetiségnek* nevezünk, ami semmi egyéb, mint olyan embercsoport, melyet a közös múlt és a közös törekvések tartanak össze s mely ezt a kapcsolatot más hasonló kapcsolatokkal szemben megőrzendő és fejlesztendő értéknek érzi. Ennek a nemzetiségi kapcsolatnak egyetlen látható külső jele a *közös nyelv*, ami persze nem jelenti azt, hogy minden csoport, mely ugyanazt a nyelvet beszéli, szükségkép egyetlen nemzetiséget alkot, de a nyelv mindenestre a legmegbízhatóbb reagens a nemzetiségi érzület fokának és terjedelmének meghatározására. Az ír nyelvnek szinte egyedülálló sorsa, hogy t. i. egy nemzetiség lemond a saját nyelvéről és felveszi elnyomóinak nyelvét, nem érv az előbb hangsúlyozott összefüggés ellen, csak azt mutatja, hogy a gazdasági és politikai túlerő még akkor is képtelen a nemzetiségi érzület visszaszorítására és a nemzetiség beolvasztására, amikor a gazdasági és a politikai élet ellenállhatlan sodra a régi anyanyelvhez való ragaszkodást lehetetlenné teszi.

Mármost az így létrejött nemzetiség további sorsa főleg attól függ: 1. megvannak-e számára az államalkotás geográfiai, gazdasági és népesedési előfeltételei, vagyis képvisel-e akkora politikai erőt, hogy ön maga a többi államok versenyében, mint önálló fél helyet foglalhasson? 2. ha ezek a feltételek megvannak, azok felett egyedül vagy más nemzetiségekkel együtt rendelkezik-e! 3. ha nincsenek meg, van-e kilátás ezen feltételek megszerzésére, avagy kénytelen lesz továbbra is egy idegen nemzetiség államiságában elhelyezkedni?

Az első eset a tiszta nemzeti államiság típusa, melyben nemzet, nemzetiség és állam tökéletesen fedi egymást. A második esetben az uralkodó nemzet más nemzetiségekkel együtt alkot államot. A harmadik eset voltaképp csupán a másodiknak megfordítottja: az illető nemzetiség egy tőle idegen államiságba van beékelve.

Természetesen ezen típusokon belül még; igen tarka komplikációk lehetnek. Például az egységes nemzeti állam nem öleli fel az egész nemzetiséget, hanem annak egy többé-kevésbé jelentékeny része idegen államiság szuverenitása, talatt él. A második típus sok változatot mutat fel aszerint, hogy az uralkodó nemzetiség, az államalkotó nemzet egy vagy több idegen nemzetiséggel együtt rendelkezik-e az államalakítás összes tényezői felett s aszerint, hogy az egész nemzetiség az ő területén él-e, vagy esetleg annak egy többé-kevésbé jelentékeny darabja más államiság része. — A harmadik típusnál az a döntő, hogy az illető nemzetiség izoláltan él-e, avagy egy része ismét más államnak van alárendelve, avagy maga alkot független államiságot.

Természetesen távol állt tőlem itt kimerítő tipológiát felállítani, hanem csak utalni akartam a nemzet és a nemzetiség közötti összefüggés nagy jelentőségére. A nemzet és a nemzetiség viszonylagos ereje, műveltsége, osztályszervezete, öntudata stb., valamint a nemzetiségek igen eltérő részvétele az állam életében, ismét új és új, fontosságban igen különböző, de mindig számbaveendő színeket vet a nemzetiségi kérdés palettájára.

IV.

De bármily kaleidoszkopikusan eltérő legyen is az egyes nemzetiségi problémák konkrét tartalma, relatív jelentősége s jövő fejlődésének várható iránya: mégis tarka sokféleségük alatt azok bizonyos közös vonásokat rejtenek, bizonyos közös alapvető tendenciákat mutatnak, melyek ismerete nélkül minden nemzetiségi politika pusztá kuruzsló kapkodás. Ezek a közös vonások, ezek az alapvető tendenciák részben a nemzetiségi csoport természetes célkitűzéseiből, részben a társadalmi fejlődés mai adottságaiból következnek.

1. *A nemzetiségi csoport maximális célkitűzése a független nemzeti lét megeremtésére irányul.* Minden nemzetiségre nézve ideális állapotként a nemzeti államiság biztosítása tűnik fel, még pedig, ha a nemzetiség egyes tömbjei különböző államiságokba vannak beékelve, egyetlen, homogén, független nemzetbe egyesíteni a nemzettek és az általuk lakott területeket közös államiságba szervezni. Természetesen ez volna az optimum állapot minden nemzetiség szempontjából, ha a nemzetiségi összetartozást egyéb tényezők hatásától elváltan, mintegy légtüres térben szemléljük. Mert ez jelentené számára a nemzetiségi szabadság legteljesebb fokát: idegen nemzetiség érdekei nem zavarnák az uralkodó nemzetiség, a nemzet kulturális erő kifejtéseit, a közhatalomban való részesedését, a gazdasági kincsekben való osztozkodást, a más államiságokkal szemben való egységes és hatékony fellépést. Minden más nemzet uralma alatt

álló nemzetiség szükségkép — még a legliberálisabb alkotmány mellett is — ezt az állapotot bizonyos korlátozásnak, tehát bizonyos tehernek érzi, mellyel szemben a nemzeti függetlenség gondolata maximális célkitűzésként annál inkább megjelenik, minél nagyobb a tudatos ellentét a nemzetiségi elnyomás bajai és a független állami lét ragyogó előnyei között.

2. Ennek a korlátozási, ennek a teherérzésnek a foka attól a különbségtől függ, mely az illető nemzetiség természetes erőforrásai, a benne szunnyadó kulturális lehetőségek, a tradicionális célkitűzés merészsége s amaz állapot között áll fenn, melyet az uralkodó nemzetiség, a nemzet az ő számára biztosít. Minél inkább gondoskodik az állam, hogy az illető nemzetiség a maga kulturális-történeti egyéniségét minél szabadabban élhesse ki, minél inkább részesíti azt az állami hatalomban, minél inkább törekszik arra, hogy a széles néptömegek anyagi és szellemi boldogulása elé az államhatalom akadályokat ne gördítsen, minél inkább sikerül az illető nemzetiség közép- és felső osztályait az állam létében érdekeltetni: annál inkább csökken a nemzetiségi kérdés feszültsége, annál valószínűtlenebb az egész nemzetiség egységes reakciója az állammal szemben. Ellenben minél terhesebb az államot alkotó nemzet uralma a nemzetiséggel szemben, minél inkább érzi magát kizártnak az állami hatalomból, a gazdasági boldogulásból és kultúrája fejlesztéséből, minél inkább veszélyeztetettnek érzi vallását és nyelvét, kultúráját és egyéniségét az állam asszimilációs nyomásával szemben: annál egységesebb, annál elkeseredettebb lesz az illető nemzetiség ellenállása az állammal szemben, annál inkább gátoltatik meg normális gazdasági fejlődése és társadalmi differenciációja. Még pedig nem pusztán a vak kétségbeesés és az agitátorok munkája következtében, hanem azért is, mivel a kényszer-asszimiláció tárgya szükségkép a túlzogatottság patológikus állapotában él: anyanyelvű kultúra, anyanyelvű közigazgatás és jogszolgáltatás nélkül minden nemzetiség a többivel szemben oly mértékben *handicapelve* van, mely esetleg számára minden normális gyarapodást és erőfelesleggyűjtést lehetetlenné tesz. Míg a magasabb állami funkciókban, a legdifferenciáltabb szellemi értékekben való osztozkodás bizonyos fokig a nemzetiség egyeteme szempontjából a luxusélvezet egy nemével bír, melyért az egész társadalom nem mindig vagy csak nehezen mozgósítható: addig a nagy tömegek szociális szükségleteinek rossz kielégítése üszkösödő sebeket idéz elő, melyek a Bernard Shaw nagy-szerű képe szerint az egész társadalmat a rákbeteg kétségbeesett izgatottságában tartják. Vagy egy konkrét példán megvilágítva: míg egy nemzetiségnek nincs anyanyelvű iskolája, közigazgatása, bíraskodása, *lehetetlen a nemzettagokat ezektől eltérő problémák iránt érdekeltetni*, lehetetlen utat nyitni a természetes osztályellentétek, a természetes világnézetbeli eltérések politikájának — olyan általános és intenzíven fáj az összes nemzettagokbain a nemzetiségi elnyomás genyesedő sebe, annyira kizártnak érzi magát minden ember a kulturális fejlődés lehetőségéből, sőt az embert megillető erkölcsi méltóságból. Ellenben ha az állam politikája respektálja a nemzetiségi organizmusnak ezeket az alapvető szükségleteit s az egész vonalon biztosítja szabad kulturális és gazdasági fejlődési lehetőségeit, a

magasabb szférákban való korlátozások (pl. a külügyi képviseletben, az államnyelv egységének megóvása körül az irányító funkciókban, a művészeti luxusévezetek kielégítésében) aligha fogják csatarendbe állíthatni az egész nemzetiséget, hanem annak tagjai követik az osztályhelyzetüknek s világnézetüknek megfelelő politikát. Így például a flamand népet már régóta nem lehet egységes nemzeti politikára egyesíteni, dacára annak, hogy a wallonok az állami élet magasabb szféráiban előnyben részesülnek s a svájci nemzetiségeknek sem jut eszükbe harcot kezdeni azért, mivel a Bund legfőbb orgánumai német területen működnek. Epp ily kevésbé jut eszébe a walesieknek nemzeti-ségi harcot kezdeni azért, hogy az ősi gael nyelv az állami lét minden szférájában megfelelően érvényesüljön.

3. A nemzet és a nemzetiség közötti viszonyt érzékenyen befolyásolja korunk demokratikus alaptendenciája, mely a jogok kiterjesztésén, sőt a társadalmi helyzet egyenlősítésén dolgozik. Világos, hogy ez a folyamat szükségkép erősíti az egyén öntudatosságának és öncélúságának, tehát közvetve a nemzetiség öntudatosságának és öncélúságának az érzetét is. A gazdasági és a szociális boldogulástól teljesen el is tekintve, úgy az egyén, mint a nemzetiség egyre kevésbé lesz hajlandó a kormányzásnak más formáját elismerni, mint amit az angol *governement by consent*-nek nevez.

Ezzel a szinte természettörvény erejével ható folyamattal szemben a nemzetiségi viszálytól zaklatott állam szükségkép nem tehet mást, mint vagy öntudatosan a demokratikus haladás ellen dolgozik és ezzel a létért való küzdelemben más nemzetek mellett háttérbe szorul és a saját maga nemzettagjait is állama ellen ingerli, avagy az ország egy részében demokráciát engedélyez, míg a nemzetiségekkel szemben a *status quo*-t igyekszik fenntartani, ami szükségkép áldemokratikus közszellemre vezet s végeredményben a nemzetiségek tagjait -az állammal szemben még nagyobb és gyűlölködőbb ellenállásra izgatja, akik látják és érzik, hogy őket azonos kötelességek vállalása dacára, mint másodrangú állampolgárokat kezelik.

V.

Ezekből az adottságokból és tendenciákból lehet-e bizonyos következtetéseket levonni a nemzetiségi politika tekintetében? Minthogy minden politika valami célkitűzést feltételez, melyhez alkalmazni kell a politikai cselekvés eszközeit, világos, hogy általánosságban nem lehet megszabni a nemzetiségi politika irányelveit, ha azt valamely állam, nemzet, vagy hatalmi csoport érdekeihez akarjuk alkalmazni. Ha ellenben a tudomány feladatának azt tekintjük, hogy irányelveket állítson fel, melyek alkalmasak a progresszív politika említett két végcéljához: az emberi öncélúsághoz és a szervezett világállamhoz közelebb vinni az egyes államokat, akkor ezen célkitűzés szempontjából a következő általános alapelveket vonhatjuk le:

1. Kívánatos és óhajtott új nemzeti államok létrehozása mindenütt, ahol azoknak területi, népesedési és erkölcsi előfeltételei fennforognak, vagyis ahol van elegendő föld, nép és

öntudat arra, hogy az új állam valóban önálló, független, az illető terület produktív erőit a lehető legjobban kihasználó életet folytathasson. Ahol ezek a feltételek valóban fennforognak, ott az új államalakítási törekvés, a nemzetiségi csoport maximális célkitűzése — a történelem tanulsága szerint — tartósan fel nem tartóztatható. Ezzel a törekvéssel szemben nemcsak az erőszak, de minden nemzetiségi liberalizmus is hiábavaló. Például a sok részre tagolt délszlávsággal szemben hiába alkalmaznának az egyes részállamokban a legmesszebbmenőleg liberális politikát is: a nemzeti organizmus *zömének* egy államiságban való összekapcsolása nélkül tartósabb nyugalmi állapot nem képzelhető el. Az anyagi és a szellemi produktivitas minden érdeke emellett szól.

2. De a nemzetiségi kérdés igen gyakran nem oldható meg az egy nemzetiséghez tartozóknak külön államiságban való egyesítése által. Vannak kisszámú, csekély gazdasági és kulturerejű nemzetiségek, melyek a különállamiság terheit nem bírnák el, vagy olyanok, melyek a nagy anyanemzetiségi tömbtől geográfiailag távol élnek, úgy hogy a területi integráció lehetetlenség, ismét olyanok, melyek más nemzetiségekkel keverten élnek, úgy hogy a nemzetiségi elv alapján keresztülvitt államalakítás csak egy új nemzetiségi kérdést, egy új irredentát hozna a régi helyére, végül olyanok, melyek történelmi, gazdasági és geográfiai okokból már annyira benn élnek erős és életképes államiságok kereteiben, hogy azoknak széttörése a nemzetiségi elv alapján érzékenyen visszavetné a kultúrát és a produktivitást.

Az ilyen esetekben a progresszív politika érdeke új, gyenge és életképtelen államiságok megakadályozása s a valóban gazdasági, geográfiai és kulturális egymásrautaltságon alapuló régibb államiságok fenntartása. Egy új államiság létesítésénél tehát főleg három kritérium döntendő el:

a) Anyagi és kulturális erőforrásaiban önálló nemzeti létre alkalmas volna-e az új állam? Nem válnék-e valami újabb Montenegróvá, tehetetlen *Pufferstaat*-tá, a mindenkori hatalmi rivalitások kezében?

b) Valóban megoldaná-e a nemzetiségi kérdést s nem teremene a régi helyébe újabb s még engesztelhetetlenebb irredenták?

c) Nem bontana-e meg olyan régibb államiságokat, melyek a kulturális haladás és a gazdasági fejlődés több garanciáját nyújtják, mint a tervezett új?

Bármily általánosak is ezek az elvek, világos, hogy azok alapján a ma aktuális államalakítási problémák legnagyobb része észszerűen eldönthető, ha csakugyan komolyan vesszük ezeket az elveket és nem diplomáciai rabulisztikát űzünk velük.

3. Mi történjék most már azokkal a nemzetiségi tömbökkel, melyeknek nemzettársaikkal való egyesítése vagy amelyeknek külön államiságba való szervezése egy vagy más okból nem lehetséges? Az említett progresszív célkitűzés szempontjából a válasz erre a kérdésre világos és egyszerű: *Lehetővé kell tenni, hogy a nemzetiségi csoport a maga kulturális és gazdasági boldogulását úgy, vagy megközelítőleg úgy elérhesse, mintha önálló nemzeti államot tudott volna alakítani.* Ez a széles néptömegek szempontjából akadálytalanul elérhető, sőt egy nagy, erős, vegyes nemzetiségű állam esetleg gazdaságilag és kultúrában

jóval többet is nyújthat, mint egy egységes, de kicsiny, izolált és csekély erőforrásokkal rendelkező nemzeti állam. Az e cél elérésére szükséges rendszabályok természetesen nem sematizálhatók. Már a berni békekongresszusra készített elaborátumomban mondtam, hogy a nemzetiségi igények kielégítése, a fölállított elvek keresztülvitele az általam *minimálisnak* elnevezett program alapján (a széles néptömegek alapvető szükségleteinek anyanyelven való ellátása) „nem elméleti, de gyakorlati feladat. Nyilván egészen másként kell eljárni ott, ahol nagyszámú parasztokból álló néppel van dolgunk, mint ott, hol nagy ipari proletariátus fejlődött ki; másként ott, hol régi kulturális tradíciók élnek s másként ott, hol ilyenek hiányoznak; másként egy erősen központosított államiban, másként az autonóm szervek erőteljes kifejlődése mellett; másként, ha néhány ezer, másként, ha milliónyi emberről van szó; másként ott, hol intenzív államjogi partikularista élet uralkodott és másként ott, hol ilyenről sosem volt szó.”

„Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a nemzetiségi kérdés *a fejlődés állandó folyamában van*. Ha ma például valahol egy nemzetiségi egyetem felállítása indokolatlan kiadás volna, néhány évtized múlva ez a követelés szükségessé és jogosulttá válhatik. A fődolog az, hogy a nemzetiségi kérdést megfelelő rugalmassággal és liberális szellemben kezeljük s hogy mindig megértjük, miről van voltaképp szó: mi az igazi szociális érdek az illető követelésekben s mi pusztán klikkszerű vagy ideologikus túlkövetelés.”³

Egy ilyen nemzetiségi politika minimális programja a nép elemi szükségleteinek anyanyelvén való kielégítése, maximális határa pedig az a Renner-féle terv, mely minden nemzetiséget az államon belül az egyházak mintájára jogi személyként organizál s ezekre bizza az egész iskola- és kultúraügy szervezését és irányítását, valamint a nemzettagok védelmét minden téren, ahol a nemzetiségi elnyomás veszélye fennforog. A Benner terve a kultúra magasabb fokán már azért is kitűnő, mivel lehetővé teszi, hogy szétszórt nemzetiségi csoportok is összes erőiket tömörítsék közös kulturális céljaik elérésére. Természetes továbbá, hogy minden észszerű nemzetiségi politika arra fog törekedni, hogy az egy nemzetiséghez tartozókat lehetőleg egy nyelvű közigazgatási egységekbe tömörítse, melyeken belül minél nagyobb teret engedjen a népies önkormányzatnak.

A tömegek szociális igényeinek kielégítésénél sokkal nehezebb lesz a nemzetiségi közép- és felső osztályok aspirációit kielégíteni. Ugyanis ezek számára már több a luxusszükséglet és egyéb imponderabilia, melyekkel szemben az állam egységének és a közös államnyelvnek szempontjai bizonyos korlátokat szabnak. A nemzetiségi intelligenciának elhelyezkedése kétségtelenül még nehezebb lesz, ha az illető nemzetiség nagyobb része már egy független nemzeti államban szervezve van, mely a dolog természeténél fogva sokkal jobban kielégítheti a közép és felső rétegek tradicionális és presztízsbeli törekvéseit. De ezek a nehézségek sem legyőzhetetlenek. Ha a nép nemzetiségi igényei

³ *Recueil de Rapports sur les différents points du programme-minimum*. I. La Haye. 1916. 83, 84 l.

jól és teljesen ki vámnak elégtve, a nemzetiségi intelligencia ideologikus túlkövetelése alól úgy is ki van rántva a gyékény^ S ha ehhez egy oly politika járul, mely a nemzetiségi közép-osztályt számarányának megfelelően részelteti az állami élet minden ágában s vezető szerepet biztosít számára a helyi önkormányzatban: mindenféle nemzeti és nemzetiségi demagógia lehetlenné van téve, mint ezt Belgium, a Svájc és Wales esete bizonyítja.

VI.

Lesznek, akik a progresszív politikának ezeket a célkitűzéseit és eszközeit túlságosan elvontaknak fogják tartani. (Jól-lehet minden egyes konkrét történelmi adottságra nézve kellő logikával és tárgyilagossággal levonhatók ez elvek következményei.) Az ő számukra talán nem lesz fölösleges összefoglalni azokat az elveket, melyeket egy különböző nemzetiségeket tartalmazó állam *demokratikus és progresszív politikájának* alkalmazni kellene a nemzetiségi zavarok kiküszöbölésére. Az mindenekelőtt evidens, hogy a demokráciának létérdeke a nemzetiségi súrlódási felület kiküszöbölése vagy legalább is minimumra való redukálása, mivel a történelmi tapasztalat azt bizonyítja, hogy a reakció minden komoly szociális és kulturális munkát állandóan megakadályozhat vagy megnehezíthet a nemzetiségi gyűlölködés szításával s általa esetleg némely komoly belpolitikai komplikáció elől háborúba menekülhet. De ettől a különben rendkívül fontos szemponttól teljesen el is tekintve, az igazi demokrácia több más okból is magáévá fogja tenni az elnyomott nemzetiségi kisebbségek ügyét.

Az egyik ok az, hogy az anyanyelvű kultúra minden nép számára az egyedüli út a vegetatív állatias félálomból az öncélúságba való átmenethez.

A másik az, hogy egy nép nemzetiségi fölemelkedése nem magánügye az illető csoportnak, hanem növelvén a cserét és a munkamegosztást, hatékonyan hozzájárul minden vele kooperáló nép, tehát az egész emberiség boldogulásához.

A harmadik az, hogy az erőszak, a sikanéria, a kényszer-szabályozás szellemét nem lehet úgy bevezetni a nemzetiségi politikába, hogy az az állami és társadalmi élet egyéb tereit is fel ne dülje.

A negyedik és talán a legfontosabb pedig az, hogy a kény, szerasszimiláció a mi korunkban teljesen alkalmazhatlan eszközzé válván: a minél teljesebb nemzetköziségnak csak az az egyetlen járható útja, ha minden öntudatos nemzetiség szabad kifejlődését előmozdítva lehetővé tesszük, hogy minden nép a saját kultúrája kifejtésével résztvehessen a javak és a gondolatok nemzetközi forgalmában.

Ezektől a. motívumoktól vezérelve az említett állam progresszív politikája csak a következő elveket követheti:

a) Nem fog ragaszkodni olyan területi részeinek megtartásához, melyek efemer hódítás vagy véletlen folytán kerültek hozzá s melyek csupán idegen testként zavarják a nemzet vérkeringését.

b) Nemzetiségeivel szemben, melyek kultúrája, történelmi

múltja, földrajzi alkata és gazdasága integráns alkotórészeit képezik, meg fog adni minden jogot és előnyt, mely azok számarányának, tényleges gazdasági és kulturális súlyának megfelelő, nem habozva, hogy el fog menni a nemzetiségek kulturális önkormányzatának teljes kiépítéséig.

c) Távol attól, hogy nemzetiségei azon tömbjeinek, melyek az ő államiságán kívül élnek, önálló államalakítási törekvéseit zavarná vagy erőszakkal megakadályozná (feltéve, hogy az új államalakulás említett észszerű előfeltételei tényleg fennforognak), jótékonyan közre fog működni abban az irányban, hogy minden ilyen észszerű nemzeti államtörekvés megvalósuljon. Ezekkel az új államokkal pedig — s határához minél közelebb fekszenek annál inkább — igyekezni fog a minél intenzívebb kereskedelmi szabadság és kulturális kölcsönhatás politikáját folytatni. Minél nagyobb terjedelemben valósulna meg „a nemzetek társasága” a nemzetközi jogrendet fenntartó és a háborút kiküszöbölő közület: annál simábban és természetesebben valósulhatna meg a nemzeti államembrióknak önálló államokká való kifejlődése. Ez az új nemzetközi rend egyszersmind a leghathatósabb garanciája volna a nemzetiségi kisebbségek jogos igényeinek, mert egy megfelelő választott bíróságot létesíthetne mindazon nemzetiségek panaszainak megvizsgálására és orvoslására, melyek idegen nemzeti államok kötelékeiben élnek.

VII.

Csakis az emiuttelt célkitűzések alapján és a főkontúrokban körvonalazott eszközök felhasználásával oldhatja meg Európa azokat a súlyos zavarokat, melyeket a nemzetiségi probléma neve alatt szoktak összefoglalni, amelyek *in ultima analisi* a világ békéjét felgyújtották s amelyek azt mindaddig veszélyeztetni fogják, míg ezek a bajok gyökeresen és maradék nélkül nem orvosoltatnak. Mert nagy tévedés a nemzetiségi kérdést, mint az *államegység organikus hibáját* felfogni, melynek külön megoldása lehetetlen. A nemzetiségi kérdés *európai kulturtestünk súlyos fejlődési zavara*, mely azt jelenti, hogy egyes elavult feudális, militarisztikus és dinasztikus szervek képtelenek immár azoknak az új, gazdag, népies kulturerőknek szervezésére és irányítására, melyeket a modern fejlődés létrehozott. Ezeket a fejlődési zavarokat csak *operatív beavatkozással* lehet megszüntetni: ott, ahol lehet új nemzeti államok létesítésével, ott ahol nem lehet a régi állam feudális szerveinek átalakításával a demokrácia, az önkormányzat, a népies kultúra új centrumainak megszervezésével. Ha minden életképes új állam kialakul, ha minden nemzetiség elnyeri részét az állam életében, melyhez tartozik és azon belül szabad kulturális autonómiát teremt magának: akkor a nemzeti fejlődés logikája az egész vonalon érvényesül és nyitva áll az út az összes egy kultúrához tartozó nemzetek nemzetközi megszervezéséhez, a nemzeti fejlődésen túlmenő magasabb kultúrfok megvalósítása felé.

A nemzetiségi kérdés megoldása egyet jelent a kényszer és az uralom kiküszöbölésével a megegyezés és a kooperáció javára, akár történjék az az Egyesült-Államok, akár Svájc mintája

szerint. Az amerikai köztársaság óriási, egy világgazdaságot felölelő demokratikus kohójában a nemzetiségi kapcsolat elveszíti régi értelmét és jelentőségét. Svájc, szűk és aránylag terméketlen, de szabad világában ellenben az egyenjogú nemzetiségek paritásos kooperációja valósult meg, melyben nem „uralkodik a német faj más fajokkal együtt” — mert ugyan mely más faj felett uralkodnék? — hanem amelyben a fajok és egyének feletti uralmat a dolgok feletti uralom váltotta fel — mindenesetre nagyobb mértékben, mint bárhol másutt a világon.

A nemzetiségi viszályok kiküszöbölésével majd a *szorosabban vett faji probléma* megoldása (a különböző kultúrák érintkezése) fogja foglalkoztatni az emberiséget nagy végcélja felé való lassú, de biztos előrehaladásában. E még súlyosabb feladattal szemben végeredményben csak ugyanazokat az eszközöket alkalmazhatja majd sikerrel, mint a nemzetiségi kérdésben. Az erőszak rendszerét a megegyezés rendszerével kell helyettesíteni, a rablás rendszerét a csere rendszerével. Mert „az életosztón nem csupán szabadságra, hanem az erők érvényesítésére tör. És az erős erejének az érvényesítése”: *minél szélesebb társadalmi és állami körök, majdan a földkerekség összes népeinek spontán és paritásos kooperációja, tehát leghatékonyabb uralma a természet és a dolgok felett.*

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Elek Vidor: Szellemi élet orosz fogságban.¹

Victor Hugo *Avant l'exil* című művének ez a mondata illik egy, a hadifogságról igaz becsületességgel megírt könyvhöz: *Histoire des revolutions intérieures d'une conscience honnête.*²

Igen, tisztességes lelkiismeret szükséges ahhoz a beszámolóhoz, amely háromévi orosz hadifogság szellemi életéről ad számot, három év jórészt fegyházas szigorúságában bezártan tartott embercsorda belső és külső szellemi életéről.

Csak rapszodikus feljegyzések mozaikszerű összevetése adhatja e sok kérdésre adandó válaszokat, egységesen átfogó feleletet. Csupán igaz és valódián megtörtént dolgok elleséseiből tevődik össze a fogság szellemi életének hű tükörképe...

Ott kezdődik, úgy-e, hogy az ember véresen és eszméletlenül hirtelen csak felébred új és idegen emberek közt, akik érthetetlen nyelven beszélnek és ők sem értik a fogoly beszédjét?! A hirtelen és váratlan átlendülés a „szabad” életből bele a hadifogságba, ezekben az első pillanatokban csak külsőségekben és szemmel láthatóan mérhető. A front mögött általában a fogságbaejtők jobban respektálják a harcos és fogságba jutott katonát és mentői jobban távolodik a fogoly szállítmány beljebb a háborútól, be az országba, annál inkább érződik hivatalosan a „fogoly”-mivolt.

Szellemi élet a fogságban csak akkor kezdődik, mikor a fogoly valamely fogolytábor kötelékében állandóan és huzamosabb ideig egy helyben marad. Az újonnan, frissen letelepedett fogolytábor a „berendezkedés” = ágyyszerzés és párasztalcsinálás, szóval a „lét” legelsőrendű szükségleteinek kielégítésén átesve, könyvtárt állít össze. A könyvtár a hadifogoly-Robinsonok szellemi életének első külső megnyilvánulása.

A hadifogolykönyvtár persze az összes „Hogyan állítsuk össze a könyvtárunkat?”-rendszer megdöntő bibliográfiai elvek alapján tákolódik össze. A hadifogolykönyvtárban olyan és azok a könyvek vannak, amik a fogságba-kerülteknél a fronton éppen véletlenül voltak akkor, mikor elfogattak és amiket az oroszok a foglyoknál meghagytak.

¹ Egyetlen megfigyelő feljegyzéseit az orosz fogolyéletről bizonyára nem szabad könnyelműen általánosítani, főleg ha tekintetbe vesszük az átélések túlzott lelkiállapotát. De azért egyes, ily irányú jóhiszemű jegyzetek kortörténeti fontossága elvitathatatlan. *A szerk.*

² Egy becsületes lelkiismeret forradalmainak története.

Ez pedig édeskevés. Tehát orosz könyvesboltokban kellett könyveket vásárolni. Ahol hadifogolytábor volt, annak a városnak könyvkereskedői minden német, francia és angol könyvüket eladták a hadifoglyoknak. Oroszország legnagyobb könyvkereskedő cége, a moszkvai és rigai Wolff az összes idegennyelvű könyven hamarosan túladdott. Akinek tehát pénze volt, az rendelt orosz könyvkereskedőnél könyveket és kis szerencséivel meg is kapta a postai küldeményt. A foglyok magántulajdonát képező könyvekből később láger-könyvtárakat állítottak fel, ahol pár kopek kezelési és jókarbantartási díj fejében kölcsönözni lehetett a könyveket. Persze finnyás irodalmi ízlésű kultúremler számára a Rosegger-ek és az Ohnet-k között nem akadt sok olvasni való.

Az osztrák-magyar hadifogolytáborok természetesen könyveket illetően is összehasonlíthatatlanul rosszabb körülmények között voltak, mint a német tisztí lágerek. A német fogolytisztéknek mindenütt pompásan berendezett könyvtárak álltak rendelkezésre, ahol a klasszikusoktól kezdve a legmodernebb szépirodalomig mindenfajta szakkönyvet is meg lehetett találni. A magyar kormányok vétkes mulasztásáról csak a legsúlyosabb szavakkal tudok beszámolni a könyvkérdéssel kapcsolatban is.

Háromévi hadifogságom alatt Turkesztán és Szibéria számos hadifogolytáborában fordultam meg és mindenütt elkeseredetten panaszták, hogy *nincs magyar könyv*, mert a kormány az eddig négyéves világháborúban a magyar bakák vérhullatása árán azt sem tudta elérni, hogy magyar könyvet lehessen az Oroszországban lévő hadifoglyoknak küldeni. Bulgár cenzúra, török cenzúra működött hadifoglyaiknak Bulgáriából, Törökországból jövő küldeményei számára. Magyar cenzúra papíron fel volt ugyan állítva Oroszországban, ám itt Budapesten nem vette fel a posta a magyar könyveket tartalmazó csomagokat, a bécsi cenzúra pedig szintén többízben visszautasított orosz hadifogságba címzett magyar könyveket. Az a pár magyar könyv, ami mégis elkerült a turkesztáni és szibériai hadifoglyoknak, fronton át hozott, Svédországon át eljuttatott, vagy egy tientsini magyar család által küldött pár könyv. (Egész hadifogságom alatt nem láttam hús magyar könyvet.) A hadifogság harmadik évében akcióba léptek ugyan a különféle jó- és rosszakarátúan semleges Vöröskeresztek, *Bücherstelle*-k és *Hilfsaktion*-ok és ha ezek működése révén pár könyv csurrant-csöppent is a hadifoglyoknak, magyar könyvet ezek sem juttattak el hadifogságba, szakkönyveket (jogi, társadalomtudományi, nemzetgazdasági, technikai könyveket) pedig idegen nyelven sem. Még orosz könyvekhez is mily nehéz volt hozzáférni s emlékszem a fogság legnagyobb örömeire: mikor Maxim Gorkijtől az első könyvcsomagot kaptam, vagy arra a napra, hogy az Axelrod fordította orosz Marx-kiadás megérkezett... *A csak magyar nyelven olvasó hadifogoly tehát a szellemi élettől szinte teljesen el volt zárva.* A hadiérettséges gimnáziumi tanulócskák is (akik ott a hadifogságban oly büszkén viselték a csillogó aranycsillagokat uniformisukon) a magyar kormány vétkes mulasztásából — hogy nem küldött nekik tanulmányaik folytatásához szükséges

könyveket — mohón falták a hadifogoly-irodalmat, amely pornográfián kívül „komoly”, „tudományos” irodalmat is produkált. Elrettentő például íme a *Szibériai Újság* 22-ik számának vezércikke:

A jövő társadalmi.

„... Ha visszagondolunk régi békés életünkre, emlékezhetünk, hogy társadalmaink telve voltak eszmékkel, áramlatokkal, amelyek minden háborúnak hadat üzentek s amelyekről mi, az agyonneveltek méltán hihettük, hogy diadalmasan tudják megoltalmazni a békét. A hangosan hangzó elméletekben azonban csalódtunk. Megbuktak. A nemzetköziség sohasem heverheti ki európai kudarcát, mert képtelen lesz megmagyarázni asszonyi gyámoltalanságát. S a hazátlanság kiszenvedett jelszavaival nagy tehetetlenségükben kiadták lelküket a nemzeti eszméket gyilkoló egyéb társulások is. Ki kellett szenvedniök, mert valamennyien üvegházban nevelt növények voltak. Ha életképesek lettek volna, ezt megmutatták volna. De az utcák „nemzetközi hősei”—elnémultak. Lesz-e valamikor bátorságuk hangosan szólani? Lesz-e merészségük védelmére kelni gyávaságuknak, hogy hasznos eszméiket a nehéz időkben hűtlenül elhagyták? Nem hiszem, nem hihetem. A világháború—mely főjellemvonását apró királyságok elpusztításában, apró királyok futásában mutogatja — az emberi szövetekezések megalkotásában a nemzeti levegőt segítette diadalra. Azt a levegőt, amely a múltak magtárából táplálkozik s éppen ezért —tisza és egészséges ... A nemzetközi oltárok áldozatainak tüze azonban elhamvadt s szétoszló füstfelhőiből győzelmesen emelkedik ki a jövő társadalmait egészségesen életető — nemzeti eszme.”

Ez a beteges sovinizmus, ami e cikk hangját megfertőzi (szerzője különben egy budapesti szociálpolitikai intézmény fogalmazója), társadalmi tekintetben is átlengette a hadifogság szellemi életét. A magyar „vidék” Szibériában sem tette le szükös látókörét túl nem haladó szempontjait és hogy a világ folyása mennyire nem érintette a dolgok megértéséhez nem eléggé fogékony lelkeket, íme mutatóba a már citált *Szibériai Újság* egy másik cikke:

Katonás nevelés az iskolában. Írta: Káldor János tanító.

„... Mindennap az ima után első dolgom lesz a táblára irt 10 magyar szó betanítása. Legyen való e mondás: „Isten után első a hon!” Iskolámban katonás nevelésnek kell uralkodnia és minden gyermek egy-egy akaraterős, önmagában bízó, fegyelmezett kis katona lesz. Azt kérdelek, olvasóm, miként gondolom tervemet megvalósítani? — Nem akarlak untatni, csak a lényegét ismertetem e néhány mozzanattal, amit felemlíték. — Kezdjük reggel. Belépek a tanterembe, a napos vezényli: „Vigyázz!” A gyermekek felállnak, köszöntenek, utána a napos átadja jelentését. Teljesen katonás nyelven: „Tanító úr, alázatosan jelentem, ... stb.” Jelentése tartalmazza a mulasztók, tisztátlanok és rendetlenkedők névsorát. A jelentés alatt nem fogom túrni, hogy bárki is mozogjon. Minden szem rám irányítva, hallgatják a jelentést. — A jelentés után következik a reggeli ima („Imához!”), melynek befejezése után vezénylem „leülni!”

... A legtöbb rendetlenséget a tanulóknak a táblához való kijövése okozza, különösen, ha hosszú padokban ülnek. Ezen is segíthetünk, ha megköveteljük, hogy a középben ülőket alapul véve, jobbra vagy balra lépnek ki. Tegyük fel. X a középsőtől közvetlen balra ül. Azt mondom: „X hozzám!” A szólított fel-

áll, a tőle balra ülők azonnal kilépnek és szabad az út. Kijön, az asztal előtt katonásan megáll és vár. Vezénylem: „táblához”. Odamegy, kezébe veszi a krétát („jobbkezebe”), szivacsot („balkezebe”) és velem szembefordul. A „lelépni” vezényszó után leteszi az írószereket és katonásan lelép. — A tanítás végén vezénylem „vigyázz!” Felállnak, majd „imához!” Ima után „felszerelni”. Mindenki jobbkezebe kalapját, balkezebe a tanszereit fogja és egyenesen áll. Erre vezénylem „levonulni”. Párosan a padok sorrendje szerint lemennek az udvarra. Az udvaron utcák szerint csoportosulnak. Mikor leérek, készen várva a napos vezényli: „Vigyázz! Köszöntem!” Köszöntés után jön az elvonulás vigyázz menetben. Az után a köszöntés az egyes csoportvezetők vezénylésére történik, miközben „vigyázz”-ban menetelnek addig, míg a „pihenj” nincs. — Délután a napos átveszi a csoportvezetők jelentését. A jelentés átadása szintén katonás módon történik...

Ilyen elfogult emberek mételyezték meg messzi Szibériában a fogoly tisztet, akik minden, kultúremberek által írt kulturorgánumot addig üldöztek, míg a nekik nem tetsző lap megszűnt. (Az otthonról csomagokban elcsempésztett lapoknak, vagy az orosz újságok pompásan informált Magyarországról szóló híreinek nem hittek. Nem hagyták zavarni az ő saját, kényelmes ideológiájukat.)

A szibériai magyar sajtó cenzúra alatt állott és mikor például a *Krasznajarjecscai Az Est* című újság kilenc hónapon keresztül való megjelenése után különféle okokból megszűnt, Sivó Gyula cs. és kir. kamarás, honvédhuzár-alezredés parancsára „cenzurabizottság” olvasta át visszamenőleg a lap-példányokat.

Ilyen levegőben a hadifogolytáborokban minden tömeg-kulturmunka lehetetlenné vált. Mert a cenzúra nemcsak a sajtóra terjedt ki, de színházakra és tudományos előadásokra is.

Hadifogoly-színjátzás: ez külön fejezetet érdemel egy, a hadifogságról beszámoló könyvben. A témát pszichopatológiai és sexuális aberrációs vonatkozásaitól e helyen megfosztom és csupán „társadalmi” szempontból fűzök néhány megjegyzést a hadifogoly-színházhoz. Itt robbant ki ugyanis a felekezeti gyűlölködés a fogságban, bent a tisztí táborokban évek óta minden téren lappangó visszafojtása után. A színházból is, mint minden kulturkérdésből „zsidókérdést” csináltak és a hadifogoly-színház „igazgatósága” néhány klerikális heccelő felbújtására színházi repertoárját Steinhartd-féle zsidózó kuplék előadásával tette „hadifogoly-irodalmivá”.

A zsidókat bántó hecckuplék méltó interpretálója természetesen kikeresztelkedett zsidó volt, aki „megszólalásig hüen” figurázta ki volt hitsorsosait. Az antiszemita-campagne egy Glinger- és Taussig-szerezte *Folies Caprice* bohózat előadása miatt tört ki, amely alkalomból az önéretes, komoly zsidó tisztak tiltakoztak a „Sárga paradicsom” című, „emlékezetből összeállított” trágárság előadása ellen. Az ilyen és ehhez hasonló színházi botrányok hólabdaszerűen sokasodtak és a színház is csak méltóan illeszkedett bele a fogság „szellemi” életébe.

Éppen ilyen viharos antiszemita hecc idején érkezett a hír Szibériába a *Huszadik Század*-nak a zsidókérdést tárgyaló ankétjéről. A *Petrograder Tagblatt* zsargon újság hosszú cikkben ismertette Ágoston Péter, Jászi Oszkár és a *Huszadik Század* által megkérdezett magyar kulturférfiak állásfoglalását; a zsidó tisztok javarésze meleg szimpátiával fogadta a *Huszadik Század* ankétjét és Szabolcsi Lajosék hazaffyaskodó asszimiláns teóriájára szellemesen jegyezte meg egy fogoly tiszt: „*Kívánom Szabolcsinak, hogy pár évig osztrák-magyar fogoly tiszt tábortban éljen, akkor majd megtudja, van-e zsidókérdés és mi a megoldása!*”

Kétségtelen, hogy a cionizmus felé sok önérzetes zsidó fordult éppen a hadifogságban átélt tapasztalatok hatásaképp. És érdekes feljegyezni, hogy 1918 márciusában több száz zsidó tiszt vett részt egy zsidó kulturünnepen, amely irodalmi, művészi és zenei tekintetben abszolút értelemben nívós volt.

Pedig ott Kelet-Szibériában versengtek a különféle „*titulus bibendi*”-k kitalálásában és ha a nyomorgó skorbutos legénység támogatását „fájó szívvel” be is szüntették a tiszt urak: *Hubertus-lovasünnep* rendezésére bőven gurultak a rubelek.

Vigasságban, magyar cigányzenében, duhajkodásban nem volt hiány. Am komolyan és programmszerűen csak az dolgozott, aki békében is produkált valamit. Ilyenekből alakult az a művészi kvartett is, amelynek oly hálás volt a fogságban eltespedt és elfásult pár zenéért rajongó...

A fogság szellemi életének megvilágítására az alábbi memorandum története a legjellemzőbb. Az orosz forradalom után — mivel a Kelet-Szibériában bezártan tartott fogoly tisztok helyzetében semmi változás sem állott be — Hajdú Artúrral memorandumba foglaltuk a hadifogság reformjának lehetőségeit és az itt következő németnyelvű elaborátumot „szolgálati úton” kívántuk továbbjuttatni:

A cs. és kir. Táborparancsnokságnak.

Krasznaja-Rjecska, 1917 április 17.

Az 1907-es hágai nemzetközi egyezmény a hadifogoly-tisztek miként való kezelésének csupán irányelveit jelezte. Az egyezményt aláírt államok a kérdést megoldottnak vélték tekinteni azzal a rendelkezéssel, hogy „hadifogoly-tisztek rangjuknak megfelelő bánásmódban részesítendőek”. A hadifogoly-tisztek életének minden részletesebb programja fehér lap maradt.

A nemzetközi megállapodások ideális irányelvei a világháború forratagában túlgengéknék bizonyultak; annak kiszámíthatatlan fordulatait követni nem tudták; viharaiiban nem állóképesek.

A nemzetközi jog épületének a hadifogoly-tisztek életére vonatkozó része különösen — gyenge váznak mutatkozik; az a sok ezer különféle társadalmi osztályokhoz és foglalkozási ágakhoz tartozó 17—65 éves tiszt évek hosszán át tartó fogsága terhének viselésére képtelen.

A vázat meg kell támasztani, ki kell építeni és meg kell erősíteni.

A közös életérdekekkel összekötött embercsoportoknak elsősorban maguknak kell törekedniük, hogy az elsőrendű szükségleteik fedezésére szolgáló eszközöket kiharcolják. A hadifogoly-tisztek életének berendezésénél nem gondoltak éveken át tartó fogságra. És mivel a fogság tartamát ma sem láthatja senki sem előre, gyökeres reformokra kell gondolni.

Mi, hadifogoly-tisztek ismerjük a legjobban életünk hiányait, bajait; a bajok leküzdését célzó mozgalomnak a mi körünkből kell kiindulni.

Nem lenne méltó hozzánk, — akik államaink legmagasabb kulturrétegeit alkotjuk — hogy továbbra is ölbetett kezekkel szemléljük az éveken át tartó fogság testi és szellemi tétlensége hogyan változtatja társaink százait és ezreit petyhüdt, henyé, minden megerőltetésre képtelen emberekké.

A gyűjtőtáborok palánkjain belül nyújtott munkalehetőségek és foglalkozási módok korlátozottak, csupán a hadifoglyok egy részének felelnek meg, tanulóknak vagy bizonyos kevés tudományágban munkálkodóknak. Idegen nyelvek tanulása nem mindenkinek érdeke és ez éveken keresztül nem üti el egy más foglalkozáshoz szokott, életerős ember idejét.

A hadifogoly-tisztek túlnyomó nagy része a kereskedő, mérnök, iparos, gazda, építész vagy alkalmazott foglalkozását űzte. Ezek számára a foglalkozásukhoz hasonló elfoglaltság a palánkokon belül kizárt dolog, az ő életük vegetálás, ami a szellemi energiát lassanként elöli.

Senki sem tudja megmérni azt a kárt, amit az ilyen energiák már eddig szenvedtek, sok esetben nem is lehet jóvátenni a veszteséget.

A testileg megállapíthatóan betegek részére a harmadik háborús esztendő meghozta a semleges államokba való internálást.

Meg kell találni az utat és módot, hogy a fogságnak a szellemi életre való káros hatása a hadifogoly-tisztek nagy részéről elháromoljék. Ehhez pedig a hadifogság lényegéből és céljából kell kiindulni, amely kizárólag az, hogy a hadifoglyokat megakadályozza az ellenséggel való további harcolásban.

E cél elérésére a hadifogoly-tiszti táborok mai berendezése nem teljességgel szükséges.

A célját egyáltalában nem igazolt fegyenc- vagy legkedvezőbb esetben fogolyrendszer helyébe az ellenséges vagy semleges országokba való internálást kell tenni. Vagyis a fogoly-tiszteknek, akik a nekik kiutalt lakóhelyet nem hagyhatják el és bizonyos előírt jelentkezések betartására kötelesek, szabadságukban áll meghatározott foglalatosság, bizonyos foglalkozások üzése és megjelölt intézményekben és helyeken tudományos, művészi vagy irodalmi tevékenykedés.

A hadifogságnak ilyen átalakítása nemcsak az egyén személyes érdeke, de államaink érdeke is, mert hiszen az a kereskedelem, ipar, tudomány, művészet terén megmérhetetlen módon gyümölcsözne.

Az így elfoglalt vagy foglalkozást űző tisztek nemcsak megőrizhetnék eddigi ismereteiket és képességeiket, de azokat tovább is fejleszthetnék, legelsőbb is lelki egyensúlyukat megtarthatnák vagy megint visszanyernék. Az egyhangú fogolyélet, ahogyan azt ma éljük, 2—2 1/2 év után a legerősebb természetre is súlyosan nehezedik, a minden változatosság nélkül való, éveken át tartó szoros együttélés mindig erősebb válságokat vált ki. A legerősebb idegzet is már erősen szenvedett, a gyenge természet pedig alá van ásva. Itt-ott egy-egy szegény bajtársunk ön-

kezével vetett véget életének. Mert van egy szempont, amelyből a mi sorsunk a fegyencénél is komiszabb: az tudja, mikor tölti ki a rá mért büntetést, mi bizonytalanságban vagyunk afelől, mikor kapjuk vissza szabadságunkat; a fegyencnek meg van engedve, hogy időről-időre lássa hozzátartozóit, tőlünk ezt a megkönnyebbülést is megvonták.

Csupán egy eszközt látunk, amely vétek híján való nehéz helyzetünk javítására alkalmas lenne: olyan helyekre való internálás, ahol nagyobb mozgási szabadságot élvezünk és megadják a lehetőséget a hivatásunkhoz hasonló foglalatatoskodásra.

A művészet valamely ágában dolgozó bajtársaink, mint festők, szobrászok, zenészek, építészek vagy az iparművészeti ágakban foglalatatoskodók aggálytalanul üzhethék foglalkozásukat.

A mérnökök, gépészek, iparosok, vegyészek, szövőiparosok stb. számára talán olyan módon lenne a kérdés megoldható, hogyha az erre készségesnek mutató városok berendezéseket létesítenének vagy a háború folytán elnémult üzemek újra megnyílnának, azzal a feltétellel, hogy a termelt javak békekötés előtt nem hozhatók piacra. Mivel párhuzamosan ezekkel a művekkel előreláthatóan hasonló berendezések valósulnak meg Ausztria-Magyarországon is az orosz tiszték számára, megvolna a biztosíték a jelzett feltétel meg nem sértésére. Vagy pedig szabályozható, hogy csupán olyan javak termelhetők (például fényűzési cikkek, finom szövetek, selymek, műbútorok, felvonógépek), amelyek háborús időkben a nemzetgazdasági szükségletekre egyáltalában nem fontosak.

A munkaszabályokban továbbá megjelölhetők Oroszország olyan területei és városai, ahol hivatalnok- és munkásház-telepek, vízvezetési művek, fürdők, útépítések, folyószabályozások, világítási berendezések, csatorna-ázások stb. munkák megvalósíthatók, olyan munkák, amelyek a hadiiparral és a háborús nemzetgazdasággal semmi kapcsolatban sincsenek.

Ezeknek a munkáknak a keresztülvitele nemcsak hogy munkát adna a mi iparosainknak és technikusainknak a legkülönfélébb ágakban, de az összes többi keresetet űző bajtársainknak (kereskedők, kereskedelmi alkalmazottak) is; megkönynyítenék azt azoknak, akik attól eddig távol állottak, mégis érdeklődnek a sokféle ipar közül valamelyiknek technikai része iránt vagy a belső kereskedői (irodai), esetleg külső igazgatásban akarnak résztvenni.

Ezek a berendezések alkalmat adnának az összes bajtársainknak a hasznos tevékenységre, olyan tevékenységre, amely az embert teljesen igénybeveszi és egy még olyan hosszú fogságon is keresztülsegíti.

Legénységünk egy részének nemcsak saját, de államainkra is nagy előnye lenne, hogyha a mi vezetésünk alatt dolgozva, életfeltételeit tetemesen megjavíthatná.

Még sokkal nagyobb lenne nemzetgazdaságunk haszna. Iparágaink egész sora számára megnyílna a távol kelet. S míg békében alig néhány kereskedő kerül Azsia eme tájára, hogy kereskedelmi összeköttetést keressen, most egyszerre a legkülönfélébb ipari és kereskedelmi ágak ezernyi képviselője lenne abban a helyzetben, hogy számos piacot alaposan megismerhet és üzleti összeköttetéseket létesíthet.

Az emberiség boldogulásának jelszavaiban fogant új Oroszországnak meg kell érteni, hogy a hadifogoly-tiszték eddigi kezelése a hágai egyezménynek talán ugyan megfelel, de annak még éveken át való fenntartása az emberiség magasabb érdekeivel és követelményeivel nem egyezik.

Az új orosz szervek bizonyára be fogják látni, hogy mily

mérhetetlen előny származnék az új Oroszország részére, ha a mi iparosaink, mérnökeink, építészeink, gépészeink, vegyészeink, szövőiparosaink, bányamérnökeink segítségére lennének az újra berendezés alapjainak lefektetésében, a már meglévő művek tovább való kiépítésében; milyen jelentős lenne az az előny, ami művészetére a mi festőink, szobrászaink és zenészeink munkásságából fakadna, az a haszon, ha a múzeumai, műgyűjteményei és könyvtárai tökéletesítésében a mi szakembereink segítenék. Behozatali és kiviteli cégei fiatal kereskedőink munkálkodása révén új eszmékkal gazdagodnának.

Arra az ellenvetésre, hogy a palánkokon kívül mozgási szabadsággal bíró tisztek az ellenséges államnak károkat okozhatnak, megjegyezzük 1., hogy az európai Oroszország számos városában (Szaratov, Asztrahan stb.) és Turkesztánban (Taskend, Turkesztán, Szkobelev, Andzsán stb.), sőt Szibériában is (Barnaul stb.) 1914-ben, illetőleg 1915 és 1916-ban hadifogoly tisztek tényleg szabadon éltek és semmiféle kárt nem okoztak, 2., hogy a legénységi állományban lévő hadifoglyok, közöttük sok ezer intelligens ipari munkás Oroszország legkülönfélébb részein munkára kényszerülve dolgozik, minden kár okozása nélkül.

Megemlíthető, hogy számos technikusunk 1914-ben Barnaulban, 1915, 1916-ban Taskendben, Turkesztánban stb. és valószínűen egyéb városokban is állást kapott.

A berendezések pénzügyi fedezése nem okoz nehézséget és csupán hitelműveleteket kíván. Minden érték, amit termelünk, itt marad. Így az orosz kormány csupán felügyeletet gyakorol a rendelkezésünkre bocsájtott anyagok felett. Vagy pedig a vöröskereszt-egyesületek találhatnák meg ennek a módját kölcsönös egyezmények útján, míg a munka hozadéka, azaz az értékföllet a különféle művek, berendezések stb. bezárása után a Vöröskeresztnek lenne felajánlható.

Hogy a fogság internálássá legyen átváltoztatható, kormányzatainktól engedélyt kellene kapnunk, hogy becsületszóval kötelezhetjük magunkat, hogy szökési kísérletet nem teszünk. A szökési kísérletnek jelenleg, adott körülmények között való sikerének gyakorlati lehetetlenségére való tekintettel, kérésünk teljesítésének nem lenne akadálya.

Amennyiben pedig politikai vagy társadalmi okokból nem egyeznek bele az orosz kormány az internálásba, úgy kérjük szállításunkat valamely egyéb ellenséges vagy semleges országba, ahol az internálás lehetőségei megvannak. Figyelembe vehetők erre: Japán, Brazília, Argentína, Kanada.

Az előbbiekben csupán helyzetünk javításának rövid vázlatát akartuk adni. A tekintetbe jövő sokféle szempont kimerítő megtárgyalása bizonyára számos új eszmét adna.

A cél, ami a szemünk előtt lebeg, minden más szempontot meghalad. Meg kell akadályoznunk, hogy bajtársaink ezrei télenlenségre kárhóztatva, nemcsak hogy a foglalkozásukhoz szükséges ismereteket elfelejtik, de azoknak éveken át való nem használása folytán, lelki és szellemi energiájuktól megfosztottan, gyengeakarátú, komoly alkotásra képtelen, igénytelen, megtört emberekként térjenek haza abban az időben, amikor hazának kettőzötten van szüksége az erős, reményteljes és munkakedvtől duzzadó férfiakra, hogy a többi népekkel való versengésben megállja a helyét.

Ezért kérjük a parancsnokságot, hogy a vázolt irányban tegye meg a szükséges lépéseket.

A számos, tekintetbe jövő szempont miatt kérjük, hogy a csász. és kir. hadügyminisztériumhoz benyújtandó kérvény megszövegezésére többtagú bizottságot küldjön ki, amely

arról is tanácskozhatik, vajjon a cél elérésére egyéb lépéseket is kell-e tenni.

E kérvényben minden túlzás nélkül van a hadifogság lefestve, hiszen foglyok írták egy fogolytábor osztrák parancsnokságához. A tábor magyar imperialistái persze feljajdultak ez írás miatt, félték, hátha majd dolgozniok lehet s ezért már eleve kígyót-békát kívántak az eszme felvetőire. Hazafias aggodalmak megnyugtatóására: ott van a memorandum máig is egy szibériai osztrák kaszárnya-parancsnokságnál eltemetve — elintézetlenül. Minden igyekvés, ambíció, akarás a hadifogságban tömegszellemi életet teremteni, fölösleges energiapazarlásnak látszott. Hogy is lehetne a magyar középosztályból embereket, akik egész életükben italoztak meg kártyáztak, éppen Kelet-Szibériában, az Amur mellett drótkerítések között, egy udvarban becsületügyek intézésének szórakoztató időtöltése helyett hasznos ismeretekre tanítani?!

Individuális szellemi élet — a kényszerű helyzet minden fonáksága ellenére is — folyt a hadifogságban. Szélesbedett pár tanulni akaró perspektívája, bővült a tudása, sőt voltak olyan vakmerők is, akik egy Hodzsendben (Turkesztánban) a fogoly tisztek felett parancsnokló osztrák alezredes tilalma ellenére oroszul is tanultak.

Most pedig itthon, a hadifogság után, *post festa*, megint csak Victor Hugo-t hívom segítségül a turkesztáni és szibériai száműzetésem szellemi életéről szóló rapszodikus beszámolóhoz:

*„Ils ne savent ce qu'is font,” a dit quelqu'un sur le calvaire. „Ils ne savent ce qu'is disent”, n'est pas moins mélancolique ni moins vrai. Le crieur ignore son cri. L'insulteur est-il responsable de l'insulte? A peine... — Pour être responsable il faut être intelligent. Les chefs comprenaient jusqu'a un certain point les actions qu'Us commettaient; les autres non. La main est responsable, la fronde l'est peu, la pierre ne Vest pas. — Fureurs, injustices, calomnies, soit. — Oublions ces brouhaha.”**

Felejtjük el a hadifogságot...

³ „Ők nem tudják, hogy mit cselekesznek” mondotta valaki a Kálvárián. „Ők nem tudják; hogy mit mondanak”, nem kevésbé melancholikus, sem kevésbé igaz. A kiabáló nem tudja mit kiabál. Az inzultáló felelős-e az inzultusért? Aligha. Ahhoz, hogy valaki felelős lehessen, intelligensnek kell lenni. A vezetők bizonyos fokig tisztában voltak a cselekedetekkel, melyeket elkövettek, a többiek nem. A kéz felelős, a parittyva kevésbé, a kő nem az. Dühöngések, igazságtalanságok, rágalmak, . . . ám legyen így . . . Felejtjük el a lármás kiabálást!”

Jenő: A református egyház és a tudomány szabadsága.¹

Igazán sisyphusi erőlködés Lencz Gézától, hogyha csak itt-ott is, liberális mezzel takargassa el azokat a reakcionárius és fanatikus dühöngéseket, melyeket az általa szerkesztett „Lelkészegyesület” című lapban „A tanszék szabadsága” kérdésében a nyilvánosság elé vitt, nem riadván vissza még valótlanosságok rámfogásától sem, hogy ne is említsem olyan eltévelyedéseit, melyeknek elbírálása már nem a nyilvánosság, hanem más fórum elé tartozik. Persze, a *Huszedik Század* olvasóközönségéhez más hangon kell beszélnie, mint a református papokhoz, akiket ellenem igyekezett hangolni a hit veszedelmének és a Calvinus elleni gyűlöletnek rémképével.

Am azért itt is elszólja magát minden kerülgető óvatossága mellett is s ezzel vált erőlködése sisyphusivá. Arról hallgat ugyan, hogy perhorreszkál minden olyan véleményt, ami ellentétben áll akár a hitvallások betűivel, akár a Calvinus tételeivel. Azonban az a mondása, hogy „ha valaki református teológiai tanszéket akar betölteni, meg kell győződve lennie róla, hogy a református vallástudomány a legtökéletesebb” — mégis elárulja elfogultsággal telített lelki világát. Mert mit jelent ez éppen egy általa használt analógia szerinti Azt, hogy ha valaki a magyar közjog tanszékét tölti be, meg kell győződve lennie róla, hogy a magyar közjog vagy az erről szóló tudomány a legtökéletesebb az összes közjogok és őket tárgyaló tudományok között. Vagy például nekem, aki magyar protestáns egyházi irodalomtörténetet is adok elő, meg kell győződve lennem róla, hogy a magyar protestáns egyházi irodalom legkülönb a világon. Valóban *difficile est satyram non scribere*, mikor ilyen felekezetieskedő eltévelyedéssel kell szembeállani.

Azon kezdem, hogy csupán abban a vonatkozásban és anynyiban ismerek „református vallástudományt”, amennyiben a katolikusok által művelt — mondjuk: *katolikus* vallástudományval szembeállítva, a reformátusok által művelt vallástudomány röviden amúgy nevezhető. De valami speciális református jellegű, református irányú vallástudományt nem ismerek, mert mihelyt felekezeti jelleggel és iránnyal bírna, mindjárt nem volna többé tudomány. És éppen ezért, meg a szimbolikus iratok tekintélyére való apriorisztikus támaszkodásért nem ismerhetem el tudománynak a Lencz Géza kaptafájára ütött valamit, mely a 16. század színvonalán még az ördög személyes létezésében is hisz s amely négyszáz év óta egy helyben tesped. Azonban igenis tudománynak, még pedig a vallástudomány névre igényt tartók között csakugyan a legtökéletesebbnek tekintem azt, amelyet mindig a kor színvonalán tartottak a mindenkori liberális teológiai arányok munkásai, közöttük a vallástudomány összes korszakalkotó kiválóságai, felekezeti különbség nélkül az összes protestánsok közül valók.

A tudománynak, sőt magának az egyháznak a konfessziók

¹ Ez a cikk válasz Lencz Gézának e szemle múlt szálmában *A tanszék szabadsága* cím alatt megjelent közleményére. A kitűnő tudós fenti fejtegetéseivel a vitát magunk részéről bezárjuk, mivel az túllépi a *Huszedik Század* tárgyi kereteit. *A szerk.*

irányadó tekintélyétől függetlenítésére való törekvésben pedig nem Lencz Géza jár, hanem én járok egy úton a magyar református egyházzal, mely 1881—2-iki debreczeni zsinatán *proprio motu* megváltoztatta hivatalos elnevezését helvét hitvallásúró evangélikus reformátusra, majd 1904—7-iki budapesti zsinatán pedig még ezt is megrövidítette reformátusra. Tehát hivatalosan és határozottan szakított a bármelyik és bárminő hitvalláshoz való lekötöttséggel, sőt az ez utóbbi zsinatán megállapított esküformákból is végképen kihagyott minden hitvallásra való elkötelezést.

Megcáfolhatatlan bizonyságok ezek amellet, hogy a „református” jelző nem holmi haladásellenes és maradi, elfogult és előítéletes irányt akar jelenteni Amellet, hogy a „református” jelző nem elkötelezés valamely hitvallásnak, például a második helvét hitvallásnak vagy valamely dogmatikusnak, például Calvinusnak a szolgálai követésére. És ha az a mondás, hogy „én református vagyok” nem azt jelenti, hogy „ön a református egyház tagja vagyok”, hanem azt, hogy „én a helvét hitvallást vagy a Calvinus Intitúcióját első betűjétől az utolsóig elfogadom, hiszem és vallom”: erre nézve egészen könnyű dolog eloszlanni minden kételyt. A református zsinat éppen folyamatban van s nemsokára új ülészakra gyűl. Tessék Lenéznek törvényben kimondatni ott, hogy aki református, az betűről-betűre, elejétől végéig hinni és vallani tartozik minden tételét a helvét hitvallásnak, vagy annak, amelyik Lenéznek és hasonló „liberális eszméket képviselő” társainak tetszik. Mihelyt ez a törvény a királyi szentesítéssel ellátva életbe fog lépni, önként értendő, hogy levonom belőle a konzekvenciákat a legkisebb haladék nélkül s fakultásunk nevében is mindjárt más értelmet fog nyerni a református jelző, ám akkor is az ön magyarázatom lesz a helytálló, tudniillik, hogy ez mindössze annyit jelent, hogy reformátusok a fakultás tagjai.

Míg azonban hivatalosan érvényben van az említett zsinatok szelleme, addig kár is vesztegetni a szót a „református” jelzőnek reakcionárius és fanatikus tartalommal való megtöltésére. Hiszen éppen annak a szellemnek az észlelése vezetett volt engem, mint tizennyolcéves ifjút mindjárt a debreczeni zsinat bevégezése utáni évben a katolikus egyházból a reformátusba. Ezt a szellemet látom azóta dicsőségesen uralkodni a művelt nemzetek tudományos teológiájában; ennek voltak hazánkban is művelői az áttérésemkor élő legkitűnőbb református teológusok: egy Ballagi Mór, egy Mitrovics Gyula, egy Kovács Albert, egy Kovács Ödön, egy Nagy Gusztáv, egy Szeremlei Sámuel, egy Warga Lajos, egy Bartók György, egy Keresztes József stb. És ha ezeknek a szellemében hirdetnék a debreczeni egyetem református hittudományi karán vajha valamennyi tudományt, meg lehet nyugodva felőle minden értelmes ember, hogy bizonyára református maradna akkor is a kar, sőt minél inkább terjedni fog az övékéhez hasonló szellem, annál inkább reformátussá lesz.

És feltéve, de meg nem engedve, hogy a valódi tudomány fejlődésének akármely eredménye ellentétben állana a református szellemmel (hiszen csupán a konfesszionális korlátoltsággal juthat ellentétbe!): éppen azért, még pedig kifejezetten azért állított fel a tiszántúli református egyházkerület egy úgy-

nevezett lelkészképző-intézetet, hogy az egyetemnek netalán ilyen hatását a más irányú neveléssel ellensúlyozza. De az egyetemi tanszék még az ebben megnyilvánult felfogás szerint sem arra való, hogy a tudományos kutatás eredményeit bárminő szempontból agyonhallgassák rajta. Végzetesen balga képzelődés az a tudományegyetem hivatása felől, hogy azt kell rajta hirdetni, ami évszázadok óta elmaradt a tudományok színvonalától, azt viszont, ami a mai tudományos világnézettel hangzik össze, nem szabad tanítani. És az meg egyenesen képtelen kívánság, hogy egyes felekezeti nagyságokra, vagy felekezeties szempontokra való tekintettel egy egyetemi tanszéken meghamisítva közöljék a történelmi tényeket s tilos legyen ezeket őszintén feltárni és minden irányban igazságot szolgáltatni. Ilyen tudománytalan és erkölestelen céllal a magyar állam nem állíthatott egyetemet s ha a tiszántúli kerület történetesen efajta protestánsellenes és reformátusellenes célokat tartott szem előtt, midőn hozzájárult a debreczeni egyetem létesítéséhez, ha meg is mérheti hozzájuk a Lencz közreműködését, ám sohasem nyerheti meg az enyémet, mert én nem mások megtévesztésére szoktam feltenni a liberális eszmék álarcát, hanem egész életemet a szolgálatukra szenteltem.

És ha a német egyetemek „evangélikus”, vagyis egyesült protestáns fakultásain több mint száz év óta minden háborgatás nélkül hirdettek és hirdetnek nemcsak az enyéimmel megegyező, hanem sokszor messzebb is menő elveket a Baurok, Harnackok, Pfleidererek, Hilgenfeldek, Holtzmannok, Nippoldok, Gunkelek, Biedermannok, Weizsäckerok, Wernlék, Steček, Wredék, Troeltschök, Krügerok stb., stb.; — ha nemcsak Németországon lehet kiadni egy modern vallástörténeti alapon álló kitűnő teológiai lexikont, melynek pl. Jézusról szóló cikke szörnyűködéssel töltené el a „mindig liberális eszméket képviselő” Lenczet, hanem nálunk is én már pár évtizeddel ezelőtt teljesen az akkor uralkodó szabadelvű teológia szellemében s általános elismerés mellett szerkesztettem volt a *Theologiai Ismeretek Tárát*, amely Jézusról és a bibliáról, a csodákról és egyes hittételekről stb. tökéletesen olyanokat tartalmazott, amiket én ma is vallók: csak nem fogom ezentúl a Lencz ósdi kaptafája kedvéért megtagadni a meggyőződésemet, sem tudományos, sem hitelvi tekintetben, és nem fogom feladni harmincöt év óta megőrzött gondolat szabadságomat és országos törvényben biztosított tanszabadságomat semmiféle illetéktelen elemek terrorizmusa és botrányozása előtt. Tovább menve, ha én tudok türelmességet tanúsítani az enyémtől bármennyire eltérő meggyőződés iránt és soha eszembe sem jut senkinek bármiféle bornírságra való jogosultságát megtagadni: valóban hallatlan türelmetlenség kell hozzá, hogy amit a magyar, német, holland, francia és angol teológusok színe-virága hirdetett és hirdet (miként erről meggyőződés szerethető például a Warga—Zoványi-féle egyháztörténet III. kötetének eme nemzetek protestáns teológiájának 19. századbeli fejlődését rajzoló fejezeteiből), az ugyanannak tolmácsolására, a saját szakmámban pedig tovább fejlesztésére való jogot tőlem meg elvitatni iparkodjanak.

Az ezzel legszorosabb összefüggésben álló tárgynak, egyetemünk református hittudományi kara tanszabadságának elmé-

leti megvilágításával, még pedig nem az ál-liberalizmus álláspontján egy, a *Nyugat* folyó évi 11. számában *Hittudomány és tanszabadság* címet viselő cikkem foglalkozik részletesebben. Aki a kérdés iránt érdeklődik, ott megismerheti annak lényegét, melynek egyik ágát Lenéz az ő kissé homályos irányával különben akaratlanul is körülbelül szintén eltalálta, midőn így nyilatkozott: „A száraz betű pusztá scholasticizmusra vezet.” Másik ágáról pedig ugyanő szölte el magát ekképen: „Jó lelkiismerettel hirdesse mindenki az igazságot!” Természetesen nem a készen élénkbe tálaltat, hanem amiről magunk meggyőződést szerezünk.

Amit egyéb dolgokról adogat elő Lencz, az már végképen nem tartozik a kérdés lényegéhez, sőt magának a tanszók szabadságának ügyéhez sem. Így azok a célozgatásai, melyek egy egyetemi hivatalos ügyre vonatkozólag egész cikkén átvonulnak, csupán onnam származnak, mivel csak oly módon képzelhetőnek abból való kievickélését, ha sikerülne azt összegabalyitnia a tanszók szabadságának kérdésével. Pedig a hivatalos köteleességek teljesítéséből vagy elhanyagolásából eredő ügyek semmiképen nem hozhatók összefüggésbe sem az egyéni meggyőződésnek, sem a szellemi szabadságnak a kérdésével. Én, aki szigorúan meg akarom tartani a hivatali eskümben is megfogadott, az egyetem szervezeti szabályzatában is elrendelt titoktartási kötelezettséget, nem bocsátkozhatom belé ennek az ügynek nyilvános tárgyalásába, bármennyire provokálva vagyok és voltam reá ismételten.

Ezzel kapcsolatban kell azonban megemlékezni arról a Lencz által hasonlóan széltében tárgyalt témáról is, hogy vállalhatnak-e egyházi megbízásokat egy állami egyetem tanárai? Habár teljességgel nem osztozom abban a nézetben, hogy ezt megkívánja a teológiai tanári állás természete, sőt inkább azt tartanám a teológiai tudomány és teológiai oktatás érdekében megegyezőnek, hogy teológiai tanárok lehetőleg ne foglaltassanak le effélékkel: mégis az egyéni szabadság tiszteletben tartásából folyólag akként vélekedem, hogy igenis vállalhatnak olyat, ami nem jár állandó elfoglaltatással, s így nem forog fenn annak a veszélye, hogy a főfoglalkozásnak rovására válik a mellékfoglalkozás, amint némelyik példa mutatja. Meg ha elegendő erkölcsi erő lakozik az illetőkben, hogy minden körülmény között képesek megőrizni függetlenségüket az uralomra törő felekezeti hatalmasságokkal szemben. Ismerek ilyeneket is, és az ilyenekkel szemben természetes, hogy még csak eszébe sem jár senkinek attól tartani, hogy az egyetemi tanári állásnak s az egyetem állami jellegének bárminemű kára származzék az illetők egyházi működéséből. Csakhogy sokfélék ám az emberek, vaninak gyengébb jellemek is, s ennél fogva tökéletesen egyetérték Lenczcel abban, hogy „a tanszabadság nagy elve igazán védelmezendő és minden körülmények között fenntartandó, de viszont mellékcélok elérésére palástul nem szolgálhat”. Éppen ebből a szempontból, a tanári szabadság utólagos korlátozása helyett sokkal helyesebbnek gondolom’ az olyan mellékfoglalkozásnak lehetetlenné tételét, amely alkalmat ad ilyen „mellékcélok” kitűzésére és ápolására s ennél fogva feltétlenül összeférhetetlen az egyetemi tanári állással. Lehetetlenné tételét még

akkor is, ha különben nem megvetendő anyagi és hatalmi előnyökkel van is összekötve, amelyeknek befolyásoló szerepe egyáltalában nem szokott ritka lenni, s így az előbbieik kikapcsolása nem éppen annyira elemi kötelesség, mint ahogy Lencz szeretné. Mert hát nemcsak önzetlen és gerinces egyéniségek vannak a világon, elvértve akadnak olykor másfélék is, akik által kárt szenvedhet esetleg az egyetemnek a tanári esküben is védelmünk alá helyezett tekintélye és önállósága.

Végül örömmre szolgál kinyilvánítani, hogy semmi kifogásom Lencznek kaptafaelmélete ellen, noha egy kissé nem az egyetemi tanároknál megszokott gondolatkörből vettnek találok. Ám azért egészen okszerű és komolyan megszívleendő. Mindig is feltűnő volt előttem, hogy miképpen vállalkozhatik a dogmatika tanára egyháztörténeti munka szerzésére vagy a Jézus életének előadására, melyekről előre is elképzelhető, ami az egyikről legalább utólag biztos megállapítható, hogy felettébb gyarló sikerrel járnak. Illetlenségnek ugyan nem tartom ezeket a kontárkodásokat, mert hiszen én például nem igényelhetek monopóliumot az, egyháztörténettel való foglalkozásra, de mindenesetre valami pályatévesztettség gyanújára ad alkalmat és okot az efféle kapkodás. Mert azt is egészen jól mondja Lencz, hogy „nem lehet senki hivatottság nélkül valamely tanszék betöltője”. Én például minthogy mindig egyedül az egyháztörténeti tanszék betöltésére éreztem magamban hivatottságot, nem is fogtam neki még sohasem sem dogmatikai, sem exegetikai stb. munka írásának, de hivatásomnál fogva annál behatóbban kellett foglalkoznom az egyházi irodalom valamennyi ágának, tehát a dogmatikainak és exegetikainak is a fejlődési mozzanataival. Már a teológiai magántanári értekezéseim is a protestáns teológia múltjából volt merítve, és emezt már csak annál fogva is állandó és beható tanulmányozás tárgyává tettem, mivel az utóbbi századokban a teológia története egyenesen központi helyet foglal el az egyháztörténelmi események rajzában. Ezzel minden hozzáértő tisztában van és csakis a tudatlanság tehetne kísérletet ennek a teendőmnek elvitatására. Hiszen méltatlan és alkalmatlan volna tanszékére az az egyháztörténet-tanár, aki nem rendelkezne kellő tájékozottsággal a teológiai tudományoknak akár a mostam, akár az összes korszakokbeli fejlettségi állapota felől s nem tudna kritikát gyakorolni az egyes munkáknak éppen e fejlettségi állapothoz való viszonya felett.

Mindenesetre az a legelső kellék az ilyen dolgok tárgyalásához, hogy egyenlő mértékben tudjunk alkalmazni magunk irányában is, más irányában is. Tehát ne kárhoztassunk másban olyat, amiben magunk vagyunk leginkább ludasok, főként, ha kárhoztatásunk szintén kizárólag a magunk tájékozatlanságán vagy felületességén alapul.

Isac Emil: Cosbuc György.

Egy csendes vidéki város kávéházában írom e nekrológot. Alig pár esztendeje, Cosbuccal még ugyanitt ültem. Akkor még nem voltak leeresztve a gondolatsorompók, friss és dús gyümölcsökkel térhetett haza külföldi csatangolásából az európai

lélek. Ma már? A régi világ összeégett, porrá ment a szeretet tabu-ja, a piacokon lármás Tribulet-k, halálszag az utakon és mindenütt, mindenütt: próza. Hogy mondjam el, amit most érzek, amikor a legszebbet kell elmondanom, amit egy román poétáról tudok, akiről Brandes úgy emlékezik meg, mint a világ egyik legnagyobb paraszt költőjéről? Valóban Cosbuc György a románság Burns-a volt, de sokkal szociálisabb és sokkal mélyebb költő, mint szigetlakó elődje. Cosbuc mint Erdélyből elszármazott, Romániába vitte az itteni parasztság dalait, ezeket a földet, szabadságot, szerelmet és hitet követelő dalokat. És a bukaresti publikum éveken keresztül tüntetőleg mellőzte Cosbuc írásait. Amint a papok Burnsban látták legnagyobb ellenségét a prozelitizmusnak és egy Matthew pátértől Ignatiusig mindegyik máglyára dobta Burnsot, éppúgy a nyolcvanas évek junker Romániája, az Alexandra bojárizmusától szaturált román közvélemény szívtelenül ignorálta Cosbucot, aki a román parasztot — a lenézettet — művészi intuíciója legmagasabb polcára emelte, aki a parasztság atavisztikus földéhségét a grandiózus: „*Mi földet akarunk*” himnuszába fojtotta. A román Akadémiában 1890-ben már arról vitáztak, hogy Cosbuc György költészete forradalmi-e, avagy nacionalista és a doctrinerek minden erővel meg akarták akadályozni, hogy e csodáshangu poéta, az alázottak költője, a nagy tömegek indulatára és szeretetére appellálhasson. Cosbuc György azonban, mint minden parasztsorsból kiemelkedő erdélyi román, fájának imponáló szívósságával összes ellenfeleit legyűrte: porrá zúzta Zamfirescu parfümös líráját, elhallgattatta még a legművészibb ellenfelét, Vlahutat is és Eminescu után a románok legnagyobb költőjévé vált, aki után csupán lármásabbak, de sokkal kisebbek jöttek. Goga, aki tanítványa, Cosbuctól oly messze áll, mint Szent Elmo csillaga a Byron kalózáától s hiába tiltakoznának a mai román költők, én Cosbuc-ban nem a parasztproletár nacionalistát látom, hanem a leginternacionálisabb, európai szövéssű lelket. Hisz a román paraszt lealázó helyzete minden országban, épp oly európai közügy, mint annak idején az indus, boer, avagy zsidó probléma. És ha egy Zangwill a művészet magaslatára tudta emelni a zsidó ügyet, Cosbuc viszont monumentális emléket emelt a Szilisztra mocsarában éppúgy halódó, mint az Erdély fakunyhóiban öntudatlan animalizmusban fulladozó, politikai ragadozók körmei között vergődő román parasztnak. Épp ezért istenítettem én mindig Cosbucot, mert senki nálamnál jobban nem érzi egy szociális nyomás alatt nyögő, tehetetlen tömeg fájdalmát. És a román politika, éppúgy mint a román kultúra, csupán egyes művészei aktivitásában exponálta magát e súlyos és minden emberi résztvtétre érdemes problémáért. Cosbuc, a költészet nemes fegyverével küzd a román paraszt jogaiért s így legszebb versei (*Balade și Idile*) azok, amelyek az erdélyi románság pszichéjét érzékeltetik, Cosbuc nyelve zengzetes és tömör, akárcsak Catullusé, a poéta nagyon sokat tanult Horatiustól is, mint ahogy minden román költőn feltétlenül megérzik a latin kultúra diszciplináló és forma rendet követelő fölénye. S ha jellemeznem kéne Cosbucot, azt mondanám, hogy a román Burns, aki Henri de Régnier szavaival beszél. Olvastam egyszer Clarétie könyvét a romá-

nokról s ebben Cosbucról úgy emlékezik meg, mint a románok Lamartine járói, bár Cosbuc szonettje sohase unalmas és nem hasonló a brahmin imamalom egyhangú zugásához. Inkább hasonlítám egy szimbolista Herediához, aki Champignyba jár és Jean Jaurèst hordja lelki tarsolyában...

A legnagyobb proletárköltők egyike volt.

És most, hogy le akarom zárni e kusza — hisz ma már minden ilyen — megemlékezést, újra eszembe jut Cosbuc György Cervantes-feje, ideges mozgása, orosz muzsikra emlékeztető alakja, olaj zöld szeme, apró kríziás gombokkal varrt kabátja, — eszembe jut, hogy ezelőtt pár esztendővel ugyanezen a helyen, a parasztok költője és az európeér poéta között larról folyt a vita, hogy nem boldogabb-e a román paraszt anachoréta tunyaságában, csillagot és virágot imádvá, mintha aranyfoggal kerül haza Amerikából és olajos nadrágban, csapszékben festett nőkre féltékenyekedik? És a parasztok nagy költője azt mondta akkor, hogy ezerszer boldogabb a felszabadult, munkássá, emberré, kaputos „proletárrá” vált román paraszt a faekével szántó, *drakut* és szellemet imádó társánál, aki alázatosan köszön és csókol kezet a bármily uniformisba öltözött állami exponensnek. Istenem, az öntudat! Ó, hisz a népek öntudata nélkül nincs kultúra, szociális érzés nélkül nincs emberi önérték s a szervilizmusba legkitűnőbbben a tradíció nevel.

És most körülnézek a világban és szégyenkezem.

Népek öntudata...

Cosbuc György most halt meg, amikor — meddig — sírba szállt minden országok tömegeinek az öntudata.

Naményi Ernő: Szabadkereskedelem és világbéke.

A klasszikus közgazdaságtan a természetjogból, tehát a békéből indult ki: tárnáinak feltétele a béke volt. Egyik alapvető tanítása és talán gazdasághistóriai szempontból legnagyobb jelentősége annak megállapítása volt, hogy a népek érintkezésében egyik fél sem húzza szükségképen a rövidebbet és hogy a nemzetközi kereskedelemből minden nép gazdasági fejlődése és vagyonosodása folyik. Azért fektetett Smith is olyan nagy súlyt a kereskedelmi mérleg tanainak cáfolatára, amely éppen az egyik népnek a másik által való kizsákmányolását tartja a gazdasági boldogulás előfeltételének, ezért írja: „Azonban nincs semmi, ami oktalanabb volna, mint az egész elmélet a kereskedelmi mérlegről... Ez az elmélet felteszi, hogy ha két piac egymással kereskedelmet folytat, úgy akkor, amikor a forgalmi mérleg egyenlő, egyikük sem nyer, sem nem veszít, de ha bármennyire is billen a mérleg az egyik részre, akkor egyikük veszít, amíg a másik a teljes egyensúlytól való eltérés arányában nyer. Mind a két feltevés hamis.”¹ Tanításának lényege, hogy a kereskedelmi nyereség nem a másik megkárosításával lehetséges, hanem az egyik kára egyúttal a másik kára is és

¹ Smith Ádám: *Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól*. IV. könyv, III. fejezet. Magy. kiadás III. kötet, 102.1.

megfordítva, mert minden népnek érdeke szükségleteit a legkisebb erőfeszítéssel a legteljesebb mértékben elégítse ki. Olyan javaknak termelésére kell tehát szükségképen szorítkoznia, amelyeknek produkciója szempontjából más népekhez képest kedvezőbb helyzetben van. A javak olcsó előállítására tehát az elérendő cél. Hogy pedig Smith koncepciójában ez a gondolatmenet mennyire alapját képezte egész eszme-konstrukciójának, legjobban bizonyítja, hogy műve legelső és irasművészeti szempontjából talán legragyogóbb fejezetét éppen a termelés tökéletesítésének, a munkamegosztásnak szenteli.

Nem véletlen, hogy a német gazdasági tudomány éppen az imperialisztikus törekvések kialakulásával tért el a klasszikus közgazdaságtan művelésétől és fejlesztésétől és a Schmoller-iskola gondolatsivársága és teoretikus tartalmatlansága éppen annak a körülménynek köszönheti sikerét, hogy tudományos érvekkel nem gördített akadályt a protekcionista és imperialista nézőpontnak a közvéleménybe való átplántálása elé.

A szabadkereskedelmi irányzatnak és a klasszikus közgazdaságtannak legkonzekvensebb és legkiválóbb német képviselője, Lujo Brentano egy kis könyvet bocsátott közre,² amelyben a német tudományos irodalomban párját ritkító formatókéllyel és világhírrel bizonyítja, hogy a világháború tanulságai a szabadkereskedelem tanainak igazából nemcsak el nem vontak semmit, de mindenben helyességüket bizonyították. Ez a könyvecske a háborús irodalomban olyan kivételes helyet foglal el, hogy³ nem mulaszthatjuk el, hogy részletesebben foglalkozzunk vele.

A Smith által inaugurált új felfogás diadalútját Angliában kezdte meg. 1846-ban törölték el a gabonavámokat, ezt követték a hajózási törvények és a gyarmatok felszabadítása. 1860-ban az angol-francia kereskedelmi szerződés a szabadkereskedelmi irányzatot vezette be egész Európában. Csak egy pontban nem tért Angolország a gazdasági liberalizmus útjára és a tenger kizárólagos uralmát nem akarta kezéből kiengedni. Cobden három követelése, úgymint, háború esetén: 1. a tengeri zsákmányolás megszüntetése; 2. a blokádnak hadicsempészarúk kivételével, olyan arzenálokra és városokra való megszorítása, amelyek egyidejűleg szárazföldről is ostromoltattak; 3. a semleges hajók feltartóztatási jogának megszüntetése, nem teljesedett; sem Palmerston, sem Gladstone, sem utódaik nem voltak hajlandók ezeknek a követeléseknek eleget tenni és a mai világégsnek egyik oka ebben keresendő.

A másik ok pedig a kereskedelmi politika irányváltása volt. A protekcionista irányzat az angol gyarmatokból indult ki, amelyek az anyaországtól felszabadítva védővámokkal akarták pótolni azokat a kiváltságokat, amelyeket eddig Angliában élveztek. Csakhamar terjed az új merkantilizmus Európában is, különösen az európai piacoknak amerikai, orosz és indiai gabo-

² Lujo Brentano: *Ist das „System Brentano” zusammengebrochen!* Berlin, Erich Reiß.

³ E cikkben a „System Brentano”-nak csak kereskedelempolitikai részével foglalkozhatunk, szociálpolitikai fejtegetéseit figyelmen kívül hagyva.

nával való elárasztása után 1876 körül. Akkor teljesen feledésbe ment Smith tanítása és a kereskedelmi szerződések megkötésének a másik fél becsapása volt a cél. Franciaország kiterjeszti a protekcionizmust gyarmataira is. Angliában is hatalmas volt azoknak a táborra, akik a *free trade* helyébe a *fair trade*-et akarták helyezni. Chamberlain imperialista politikájának alapját a gyarmatok differenciált vámelbánásában látta, ezzel akarta a gyarmatokat az anyaországhoz fűzni. Tervét ugyan nem valósíthatta meg, de a gyarmatok az anyaországot azzal akarták álláspontjának megváltoztatására bírni, hogy az angol árúknak preferenciális elbánást biztosítottak. Ezzel megszűnt az angol gyarmatokra nézve a nyitott kapu politikája.

Kanada kezdte el a sort: Németország harci vámokkal válaszolt. Németország teljesen a legszigorúbb védővámrendszerre tért át. Vámpolitikájával egész Nyugat-Európát ellenségévé tette. A kartellek és a védővámok szülötte a dumping, amely az angol ipart károsította érzékenyen. Ezzel Angliában is válságos helyzetbe jutott a szabadkereskedelem: mármost nem a termelés olcsósága határozta meg az angol árú versenyképességét, hanem a német vámtétel magassága. Franciaországot pedig a frankfurti békében biztosított legtöbb kedvezési klauzulának kijátszása keserítette el. Az imperialista törekvések: Németországnak gyarmati törekvései idézték elő az entente megalapozását. A marokkói konfliktus vont maga után az olasz tripoliszi expedíciót, a Balkán-háborút és majdnem alkalmat adott a világháború kitörésére.

És míg így az új merkantilizmusnak sikerült a népek animóztatását kiélelni, addig távolról sem érte el azt az eredményt, amelyet szószólói céljául kitűztek: hogy a birodalom lakosságát maga Németország lássa el élelemmel. A mezőgazdaságilag megművelt német terület 1878-ban 36,726.015 hektár volt, 1913-ban pedig csak 34,813.733 hektár. Ha tekintetbe is vesszük a hektáronként elért nagyobb eredményt, nem szenved kétséget, hogy az évente 800.000-rel szaporodó lakosságnak, az iparosodás folytán erősen megnövekedett szükségletét a német agrikultúra egyedül nem lett volna képes fedezni. De elfelejtik még a „bevált gazdaságpolitika” szóvivői, hogy a német mezőgazdaság egyáltalán képtelen volna termelni, ha nem állana rendelkezésére a külföldről behozott 3 millió tonna trágyaszor, az évente importált 100.000 ló s az a félmillió vándormunkás, aki a föld megművelésére évente bejön Németországba. Tehát a védővámok nem érték el, hogy Németország kielégítse élelemszükségletét, de elérték azt, hogy gabonát természetek ott, ahol szabadkereskedelem mellett a gabona helyett más kereskedelmi növényt termesztettek volna. De bármilyenek voltak is a számítások, négy évig tartó háborúra senki sem gondolt. Nem is ez a lényeg. Az elv, amely célkitűzésül elfogadja, hogy egy ország szükségleteit önmaga fedezze, már magában rejti a háborút: a lakosság számának gyarapodása folytán minden ország eljut arra a pontra, ahol ez már nem lehetséges és így hódításokhoz, olyan területek megszerzéséhez kell folyamodnia, amelyek táplálékot nyújthatnak népességének. Béke szabadkereskedelem nélkül nem lehetséges. Németország a Bülow-féle vámtarifa magas tételei dacára is 1913-ban 770 millió márkáért volt kénytelen importálni és ha

végignézzük azoknak az árúknak sorát, amelyek a háború alatt kivonattak a szabadforgalomból, mindenki világosan láthatja, hogy az önmagát ellátó Németország milyen lehetetlenség. A háborút megelőző évtizedek alatt elfeledték, hogy „a fogyasztás minden termelésnek egyedüli végcélja s a termelő érdekeit csak addig a határig szabad támogatni, ameddig ez a fogyasztó érdekeinek előmozdítására szükséges. Az elv annyira magától értődik, hogy igazán fura lenne, ha megkísérelnők ennek beigazolását. De a merkantilisztikus rendszerben a fogyasztó érdekei csaknem állandóan feláldoztatnak a termelő érdekeinek s a termelést, nem pedig a fogyasztást látszik az ipar és kereskedelem végcéljának tekinteni?”⁴ És hogy akarja a német ipar nyersanyagszükségletét fedezni? Közép-Európa nem képes erre, még ha a Perzsa-öböl is terjed. De Közép-Európában még a német kivitel sem helyezhető el. Németország 1913-ban 10 milliárd 97 millió márkáért exportált, ebből a jelenlegi szövetségesek csak 1 milliárd 233 millióért vásároltak. Hol találjon elhelyezést a fennmaradó 8 milliárd 864 millió értékű portékai Közép-Európa gondolata a harc jegyében született és már megszületése pillanatában kiváltotta azoknak ellentámadását, akik ellen irányult. A párisi gazdasági konferencia határozatai, Amerika elhatározásának siettetése, a háború tartamának meghosszabbítása ez az eredmény, amelyet már eddig is felmutathat.

Németország gazdasági fejlődését nem a vámvédelemnek köszönheti (mert ha így volna, a francia iparinak túl kellett volna szárnyalnia a németet), de köszönheti azoknak a tökéletes termelési processzusoknak, amelyeket a tudomány és a technika fejlettsége biztosítottak számára. Ha a védővámrendszer a háború után is fennmarad, a jövő béke csak lélekzetvétel lesz, amíg az ellenfelek újból erőhöz jutnak.

⁴ Smith IV. könyv, VIII. fejezet. Magy. kiadás III. kötet, 371.1.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

A magyarság a világsajtóban.

E cím alatt Gesztesi Gyula figyelemre méltó könyvet írt, melyet Apponyi Albert gróf látott el előszóval. Gesztesi színes és eleven képet rajzolt meg az entente publicisztikai fegyvertáráról. Dicséretre méltó az a tárgyilagosság is, mellyel ellenségeink motívumait megérteni törekszik. A cseh-propagandáról rajzolt képe például előnyösen üt el a napi sajtó szokott csehyalázkodásától. Gesztesi értékeli azokat a hatalmas kulturális és erkölcsi erőket, melyek felett a cseh nemzet rendelkezik. Azt is látja, hogy a cseh mozgalomnak olyan vezetői vannak, akik európai jelentőségű és történelmi horizontú férfiak. Az entente sajtópropagandájának rajza erőteljes és tanulságos. (Kár, hogy nem mindig jól választja meg forrásait, olykor bizonytalan eredetű sajtópletykákra ad. Így komoly könyvben nem volna szabad az alldeutsch Wichtl komiszan buta pamfletjének jelentőséget tulajdonítani; nem volna szabad *Louis Eisenmann*t felfedezni, aki nem holmi kis háborús uszító, hanem igen jelentékeny tudós, akinek az osztrák-magyar kiegyezésről évtizedekkel ezelőtt írt hatalmas könyve e probléma egyik legkitűnőbb forrásműve — még hozzá határozottan magyarbarát szellemben!) Mindenki láthatja belőle, hogy minő óriási szellemi erőmegfeszítéssel dolgozik ma minden ország és minden csoport, mely az európai közvélemény ítélőszéke előtt meghallgatásra törekszik.

Sajnos, ez az érdekfeszítő kép a Gesztesi kezében hamar tendenciózussá válik. Az egész entente-propagandát úgy állítja be, mint valami gonosz, démoni ügyességgel kieszelt komplottot a középhatalmak s főleg Magyarország befekettítésére és megragalmazására. Poroszország és Magyarország ma a két leggyűlöltebb állam Európa közvéleményében — állapítja meg nagyon indokolt megdöbbenéssel szerző. Hasábosan idézi az ellenünk felhangzott leírásokat és kritikákat. Persze itt is teljesen érzelmi logikáját követi. Az ellenséges vélemények között nem disztíngvál. Apró, nyilván sor szerint fizetett zsurnalisztagyereknek együgyű kiszólásai és nyelvöltögetései ugyanakkora súllyal rajzolódnak meg Gesztesi nemzetközi hangulat-grafikonján, mint komoly tudósok és államférfiaknak mély megfigyelései és igazságos megállapításai. Aki Gesztesit hajlandó ciceroneül elfogadni az entente-propaganda tekervényes útjain, az abban nem fog egyebet látni, mint egy irtózatossá pénzrel és konckokkal egybefűzött maffia-szervezetet — Magyarország megrontására. Még csak fel sem veti a kérdést, hogy mi okozta az európai közvéleménynek ezt a szörnyű megváltozását Magyarországgal szemben? Hisz volt idő — maga szerző ismételtelen felemlíti és hivatkozik rá —, mikor az elvérzett, letiport Magyarország leg-

alább oly népszerű volt a világ legfejlettebb közvéleménye előtt, mint ma a cseh és a szerb eszme. Hisz az ellenünk irányuló sajtó-propagandát Angliában — maga Gesztesi is elismeri — ma is komolyan hátráltatja a Kossuth és társai által felébresztett mély érdeklődés és rokonszenv. Hisz maga Scotus Viator is, mint lelkes Kossuth-rajongó jött először Magyarországra oly célból, hogy a nemzetiségeknek ellenünk szórt „rágalmait” megcáfolja ... Nem, szerző minderre nem kíváncsi. Ő előtte világos, hogy a mai szörnyű ítélet, melyet felettünk Európa hozott, semmi egyéb, mint üzleti szervezethez és diplomáciai machináció eredménye. Nincs az az elfogult, ortodox történelmi materialista, aki gazdasági okoknak és aljas érdekeknek ekkora jelentőséget tulajdonítana, mint ez az „idealista” politikus.

S mivel nem képes megérteni, hogy üzlet, vesztegetés és szervezés *mellett* (ki tagadná!) komoly erkölcsi és történelmi erők még nagyobb mértékben befolyásolják az ententenak ellenünk irányuló közvéleményét, mivel tökéletesen rabja a maga maffia-elméletének: csak természetes, hogy tökéletesen helytelen orvosságot ajánl oly célból, hogy külföldi presztízünket és megbecsülésünket visszanyerjük. Gesztesi szerint ehhez egyéb nem kell, mint intenzív propaganda, melyhez végeredményben sok-sok pénz és szervezet kell. Tehát minél több lapot, sajtó-irodát, irodalmi attaché állást kell létesíteni.

Valójában azonban mindez nem használ. Vagy helyesebben: csak akkor használhat, ha a pénzt és a technikát megelőzi valami, ami nélkül nincs nemzeti haladás, sem nemzetközi megbecsülés: *a magyar vezető társadalom lelki és erkölcsi átalakulása*. Ami a magyar presztízst és a magyar nevet a külföldön oly szörnyen diszkreditálta, az sokkal kevésbé volt eredménye ellenségeink aknamunkájának, túlzásainak, tudatos ferdítéseinek (ki tagadná?), mint annak a ténynek, hogy a vezető magyar társadalom a kiegészítés óta minden kontaktust elveszített az egyre demokratikusabb Nyugat gazdasági, politikai és szociális célkitűzéseivel. Az a forradalmi magyar nemesség és lateineresség, mely egykor a progresszív Európa szolidáris rokonszenvét élvezte, a jobbagy felszabadító liberalizmusnak és a népek önrendelkezési jogának volt a képviselője. Az a mai Magyarország, helyesebben az a mai vezető réteg, mely Európa fejlett közvéleménye előtt a vádlottak padján ül: a latifundiális uralom, az agrárvámok, a nemzetiségi kényszerasszimiláció, a megyei basavár, a klerikális analfabetizmus, a korrupt választójog Magyarországa. Amily mértékben távolodott el a magyar közélet 1848 ragyogó liberális és nemzeti tradícióitól: olyan mértékben vált ellenszenvessé és gyűlöletessé a külföld előtt. S ma nem ok nélkül hiszik, hogy a középeurópai feudalizmusnak a porosz junkerek mellett a reakciós magyar dzsenti (persze ők nem igen tudják, hogy ez a „dzsenti” ma már nem a régi nemesi középosztály, hanem szaturálva van jöttment, kalandor és plutokrata elemekkel) a fő masza.

Míg ez a tátongó erkölcsi és politikai szakadék fennáll Magyarországon és a nyugati demokráciák között: addig hiábavaló minden pénz és minden szervezés, addig akár száz *Revue de Hongrie*-t is alapíthatnak s száz Guillaume de Huszárt küldhetnek ki, a Nyugatnak rólunk alkotott értékskáláján egy

Romanin Rolland jóslata

nuance sem fog megváltozni. Sőt a helyzet csak rosszabbodni fog, mert ez a fizetett irodalom és követségi szervezet kellő nyugati politikai műveltség és a mi még fontosabb, *érzület* híján olyan nyelven fog beszélni, mely gyűlöletes a demokratikus közvélemény előtt és a magyar hibák, sőt a magyar bűnök letakarásával és letagadásával még növelni fogja annak a külföldnek ellenszenvét és megvetését, melynek több komoly tudósa és publicistája *alaposan ismeri* a magyar problémákat: számokban és dokumentumokban.

Tehát hiábavaló a leggrandiózusabb sajtópolitika is, ha azt *nem előzi meg* Magyarország demokratizálása, ia magyar nép gazdasági és erkölcsi felszabadítása. Enélkül mindig ki fogják érezni a feudális lelket és a népellenes érzületet a talmi-demokrata cikkekből és nyilatkozatokból. Lám, a magyar emigráció szegény és rövidéletű sajtóirodája, mely mögött nem állott sem erős állam, sem bőkezű kapitalizmus: több reális hatást ért el, mint ma egész diplomáciánk és informáló sajtószervezetünk. Miért? Mert e szerény és szegény szervezet mögött ott lüktetett egy nemes ügyért nemes harcokban letört, a nyugati kultúrát és szabadságot becsületesen akaró nép génusza. *(Jászi Oszkár.)*

Hogyan jósolta meg Romain Rolland a szellemi nemzetköziség összeroskadását?

Jean-Christophe hetedik kötetében (*Dans la Maison*), mely még 1909-ben jelent meg, a nemzetközi feszültség egy múltó epizódja alatt, a nagy író a következő látnoki sorokban rajzolta meg a nemzetközi kultúra megsemmisülését ia nacionalista paroxizmus árjában:

„A várakozással együtt mindenkit elfogott a láz. André kínlódott. Ismerni egy hit igazát és meg nem védhetni! Érezni az erkölcsi mételey érintését, mely elárasztja a népben a kollektív gondolatok hatalmas örületét, a háború lehetőségét! Ez átfórmált mindenkit, ki Christophe-ot körülvette, Christophe-ot magát is. Nem beszéltek többé egymással. Kerülték egymást.

De lehetetlen volt soká ily bizonytalan állapotban megmaradni. Az ingadozókat akarva, nem akarva a pártok egyikébe söpörte a cselekvés szele. Végre, azon a napon, melyet az ultimátum előestéjének tartottak, amikor mindkét országban a cselekvés összes rugói a gyilkolásra készen megfeszültek, meggyőződött Christophe, hogy a házon¹ kívül és belül mindnyájan választottak, ösztönszerűleg sorakoztak az összes egymással ellenséges pártok azon gyűlött vagy megvetett hatalom köré, mely Franciaországot képviselte. Nemcsak a derék emberek. Az esztéták, a lezüllött művészet mesterei és útszéli cikkeikbe belevitték hazafias hitvallásukat. A zsidók az ősök szent földjének védelméről beszéltek. A zászló pusztá említésére Hamilton² szemébe könny szökött. Mindannyian őszinték voltak, megfertőzte őket

¹ „A ház” az a bérház, melyben Christophe lakott s melynek életét írja le a regény szóbanforgó kötete.

² Zsidó származású író, divatos kritikus.

a járvány. Andre Eisberger es szindikalista barátai épp úgy, mint a többiek, sőt még erősebben: letaposva a dolgok kényszerétől, az általuk gyűlölt pártnak kiszolgáltatta, odajutottak, hogy sötét haraggal és elkeseredett dühvel az ügy nekivadult eszközei legyenek. Aubert, a munkás, megtanult humanizmusa és ösztönszerű sovinizmusa között ingadozva, majd elvesztette a fejét. Végre álmatlan éjszakák sorozata után megtalálta a mindent tartalmazó formulát: Franciaország és a humanizmus egy... Ettől kezdve nem is beszélt Christophe-fal. A házban majd mindenki elzárta előle ajtaját. Még a kiváló Arnaudék sem hívták meg többé. Ezek folytatták a muzsikálást és művészettel bástyázták magukat körül; igyekeztek az általános elfogultságtól szabadulni. De azért mégis folyton arra gondoltak. Ha valamelyikük egyedül találkozott Christophe-fal, megszorította barátilag kezét, de gyorsan és titokban. De ha még aznap találkozott velük Christophe mások társaságában, zavart üdvözléssel, megállás nélkül mentek el mellette. Ellenben emberek, kik évek óta nem beszéltek egymással, most hirtelen megtalálták egymást. Egy este Olivier az ablakhoz intette Christophe-ot és némán lemutatott a kertbe, ahol Elsbergerék Chabran kommandánssal³ beszéltek.

Christophe-nak eszébe sem jutott a szellemek ezen forradalmán csodálkozni, saját gondolatai eléggé foglalkoztatták. Oly vihar dúlt azokban, melynek nem tudott ura lenni. Olivier, kinek több oka volt az izgalomra, sokkal nyugodtabb maradt. Mindannyiuk közül, kiket Christophe látott, ő volt az egyetlen, ki az általános járványtól érintetlennek látszott. Szorongatva a küszöbön álló háború jövetelétől és félve a belső válságoktól, melyeket ő mindenképpen előre látott, felismerte a két szembenálló hit hatalmát, melyeknek előbb-utóbb össze kell ütközniük; látta, hogy Franciaország hivatása, hogy az emberi haladásnak kísértetföldje legyen, hogy minden új eszmének fakadását vérével kell öntöznie, ő a maga részéről visszautasította az ebben a verekedésben (*mêlée*) való részvételt. A civilizáció ezen lebunkozásában szívesen idézte volna Antigone mondását: „*Én a szeretetre vagyok teremtve, nem a gyűlöletre*” A szeretetre és a megértésre, mely egy másik módja a szeretetnek. Christophe iránti gyöngédsége elegendő lett volna iránta való kötelességét megmutatni. Ebben az órában, midőn milliónyi élő csak arra gondolt, hogy gyűlöljön, érezte: kötelessége és szerencséje két olyan léleknek, mint amilyen Christopheé és az övé, ebben a felfordulásban egymást szeretni és józanságukat megtartani. Goethére emlékezett, ki megtagadta részvételt abban a felszabadulási gyűlölködésben, mely 1813-ban Németországot Franciaország ellen háborúba vitte.

Christophe mindezt érezte, de semmikép sem volt nyugodt. Őt, aki Németországból mintegy dezertált,⁵ ki oda vissza nem

³ A szindikalista forradalmár a kardcsörtető nacionalistával.

⁴ A regény második hőse, a finom francia író és kritikus, aki-ben Rolland önmagát portretírozza. Érdekes, hogy már 1909-ben annyira a *mêlée* felett érezte magát!

⁵ A regény hőse egy korcsmai verekedésből kifolyólag kénytelen volt Németországból megszökni.

térhetett, kit a XVIII. század nagy németjeinek európai gondolata hevített, kik öreg barátjának, Schulzenek oly fölötté drágák voltak és aki utálta az új Németország militarista és merkantilista szellemét, heves szenvedélyek fogták el és nem tudta, melyik oldal rántja magához. Nem mondta el ezeket Oliviernak, de napjait szorongva, új hírekre lesve töltötte. Titokban rendezte ügyeit, podgyászát becsomagolta. Nem okoskodott többé. Mindez már erősebb volt önála. Olivier nyugtalanul figyelte a változást, kitalálva a harcot, mely barátjának lelkében dült és mégsem merte kikérdezni. Érezték szükségét annak, hogy a szokottnál jobban közeledjenek egymáshoz, jobban szerették egymást, mint valaha, de féltek egymással beszélni. Keszettek attól, hogy felfedik gondolataik valamely eltérését, mely újra szétválaszthatná őket, úgy mint az egy félreértés következtében már egyszer megtörtént. Gyakran találkozott nyugtalan, gyöngédséggel teli tekintetük, mintha örökös válás előtt állnának. Elfogódott érzéssel hallgattak. — —”

A Kohlerek.

E címen a *Der Friede*, a bécsi pacifisták kitűnő folyóirata, megérdemelt támadásban részesíti Köhler József professzort, a nemzetközi jog tanárát a berlini egyetemen, aki nemrég egy bécsi lap hasábjain ritka hebehurgyasággal foglalt állást a nemzetek szövetsége ellen. Valóban, a tanár úr érvei a háborús uszítók ismert és elkoptatott szótárából kerülnek ki. Elég a finálét idézni, hogy az egész cikk szellemi és erkölcsi horizontját jellemezzük: „Egy általános népszövetségre gondolni tökéletesen politika-ellenes (*unpolitisch*) s különösen a német-osztrák érdekekkel tökéletes ellentétben áll. Elég tapasztalatunk van Anglia, képmutató taktikájáról, mely a felszabadítás látszata alatt világzsarnokságra törekszik; megszoktuk már az Egyesült-Államok álszenteskedő modorát, melyek a demokrácia látszata alatt a leggonoszabb despótiát üzik; torkig vagyunk a franciák nagyzó ostobaságával éppúgy, mint az olaszok nevelés és szolgálai hengegésével. Ha majd egy évszázad elmúlt, akkor újra fél lehet vetni a népszövetség tervét s talán lehet majd lefegyverzésről beszélni, előbb nem. Óvjuk meg magunkat az illúzióktól s ne üzzünk zagyva kedélypolitikát, hanem erőteljes reálpolitikát.”

Így beszél a nagy tudós, miután már előbb megállapította, hogy jelenleg csak „a Perzsiára és Indiára támaszkodó” központi hatalmak szövetsége aktuális, míg minden angol-francia-olasz szövetségi terv a jövőre nézve képtelenség. Érthető tehát, ha ezzel szemben a *Der Friede* kritikusa elveszti türelmét és azt mondja: „Így szól tehát egy férfinak a véleménye, ki Németország fiait nemzetközi jogra tanítja! Köhler professzor úrnak választania kellett volna; mindenkinek jogában áll a ma eseményeit a saját módja szerint átélni és aki elég szerény a sörivő politikus-csizmadia lármájával megelégedni, a világtérképét sivár szitkokkal bekenni s papiroskarddal egész népek fejét levágni, az legyen boldog az ilyen hősködésben. Arra az esetre

azonban, ha a szitkozódó politikus-csizmadiák a tudós vattaszakállát akasztja fel és fontoskodó képet vág s mint tekintély lép fel, akkor meg kell, hogy engedve legyen lerántani ezen szakértő-mumus arcáról a szakállt, kiverni kezéből a tollat és a politikus-csizmadiát oda utasítani, ahová való: a sörözőasztalhoz.”

Amde ez inkább az esztétikai oldala a dolognak. A Köhler-estet komolyabb perspektívája inkább ez: Hogyan adjon hitelt az entente-közvélemény az alldeutsch-államférfiak megújuló békenyilatkozatainak, a Wilson-féle gondolatok dicsérésének s egyéb pacifista szcenériának, mikor nem egy tábornok, hanem is egy kartellvezér, nem is valami ostelbiai junker, hanem a német nemzetközi jogtudomány legfőbb kapacitása *pro domo* így beszél? Nincs-e akkor igaz a nemzetek felett álló Romain Rollandnak, mikor legutóbb kijelentette, hogy a mai vezető porosz társadalommal megegyezéssel béke nem köthető? (—r.)

A demokrácia vallási gyökerei.

Fr. W. Foersternek, a pedagógusnak és a pacifistának egyik legnagyobb érdeme és vonzóereje, hogy a lélek legbensőbb életének finom rajzával, tehát jórészt ideológiai elemzésekkel új fényt szokott vetni a társadalmi élet legaktuálisabb problémáira. Nemrég a demokrácia és az arisztokrácia viszonyát vette ebből a nézőpontból kutatás tárgyává (*Hochland*, 1918 május) s eredményei ezúttal is termékenyek és figyelemreméltók.

Szerencsés mindenekelőtt a demokráciának ez a meghatározása: „Demokrácia minden erőszakosság elleni tiltakozás. Demokratikusan érezni annyit jelent, mint az énből a te-be átmenni, a másikat meghallgatni, őt szóhoz jutni engedni, finoman érzékennyé lenni idegen jogok és érdekek iránt.” Ez az érzület Foerster szerint a keresztény kultúra lényegéből táplálkozik. A pogány világgal szemben a kereszténység juttatta diadalra az egyéniség megbecsülését a lélek öncélúsága és felelőssége alapján. „Az u. n. természetjog tiltakozása az erőszak és a privilégiumok ellen nem volt egyéb, mint tizenhat század kereszténységének csapadéka... A nép csak azért nyeri meg ügyét az utcákon, mivel azt már előbb az elő jogosított osztályok szívében megnyerte... És az uralkodók lelkiismeretének ez a meghódítása a demokratikus eszmék által ismét a belső élet egy titkával van összefüggésben, melynek a kereszténység adta meg legmélyebb kifejezését: hogy abban a pillanatban, melyben idegen jogért és üdvért síkra szállunk, bennem magamban magasabb élet támad fel, melyet addig önzés kötött le: csak akkor válunk emberré, ha a testvért a másik emberben felfedeztük... Éppen azért nincs az élettől eltávolodottabb és lélektanilag helytelenebb tan, mint a Nietzscheé, hogy a demokratikus mozgalom a csöcselék fölkelése az előkelőségek ellen; nem, a csöcselék ott lakik minden ember lelkében s mindenütt felszabadul, ahol hiányzik az igazi tisztelet az embertárs jogai iránt; ezért a szolgálók és az engedelmességek emberi méltóságának megoltalmazására irányuló mozgalom az uralkodók emberi méltóságának biztosítására is szolgál.”

A demokráciának ez az erkölcsi alap gondolata vezet el az arisztokrácia problémájához is. Kétségtelen, hogy az organizált tömeg épp oly türelmetlen zsarnokká válhatik, aminő a régi arisztokrácia volt. De ezt csak úgy lehet elkerülni, ha a politikai demokrácia egyre teljesebben felismeri a demokráciának említett valláserkölcsei alapjait: „Csakis ha a jogomért való küzdelemben érdekeim nem kábítanak el, hanem mindig őszintén csak jogom megvalósítását keresem és épp abban a pillanatban, amikor az *én jogomat* képviselem, annyi tiszteletet és szeretet tanúsítok az *idegen jog* iránt, hogy küzdelmem magasabb motívuma félreismerhetetlenül kifejezésre jut — csakis akkor áll mögöttem az igazi demokratikus gondolatnak egész ereje.”

Foerster a konzervatív tanokkal szemben nem hiszi, hogy a demokrácia és az arisztokrácia szükségkép ellentétes elvek, melyek az egymás kiirtására törnek. A világtörténelmi harcnak nem ez az értelme. A küzdelem nem az arisztokrácia megsemmisítésére irányul, hanem *az erőszakon és leigázáson alapuló arisztokráciának helyettesítésére egy a bizalmon alapuló arisztokráciával.* „Az arisztokratikus tendencia sokkal mélyebben van megalapozva az emberi természetben, mint a demokratikus, mely már az emberi restségben legerősebb ellensúlyára talál; tehát egyáltalán nem szükséges a demokratikus tömegtörekvés első jelentkezésekor mindjárt az arisztokratikus elvet féltetni.” Minden tömegmozgalom története azt bizonyítja, hogy a vezetők szerepe nélkülözhetetlen. A munkamegosztás fokozódó érvényesülése is egyre nélkülözhetlenebbé teszi a vezetők szerepét, akik az egész munkaprocesszust újra összefoglalják. Tehát az arisztokrácia nem fog megszűnni, de ki fog mélyülni s meg fog nemesülni. „Könnyű mechanikus kényszerrel vezetni, de nehezebb és egyben sokkal felemelőbb és termékenyebb erős és öntudatos életet szabad kifejlesztéshez s egyben a magasabb egységben való helyes elhelyezkedéshez elvezetni. A világpolitikának is két faja van: az egyik autokratikus, az egocentrikus hatalmi akarattól ered s az élet elszegényítéséhez vezet magának a hatalmasnak lelkében is; a másik demokratikus s elvileg egyenlően jogosított igények összeegyeztetésére irányul. Ez az utóbbi módszer látszólag felad minden vezető akaratot, de a modern népek és egyének leküzdhetetlen önrendelkezési akaratával szemben hasonlíthatatlanul több szervező ereje van... Ma már senki sem akar passzív lenni, hogy a másik az aktivitás túlságában dőzsölgjön; egy olyan vezetési művészetet akarnak, mely dúsan kifejlett életerők legfelsőbb szintézise, nem pedig olyant, mely ezeket az erőket bürokráciával helyettesíti. A sokféleség akar szóhoz jutni, akarja legmélyebb létét kifejteni; azt akarja, hogy az egységelv megtermékenyítse, nem hogy elnyomja — aki ezt megérti, mindig képes lesz a tömegakaratot a vezető akarattal egye-síteni.”

Így torkol be Foerster szerint a demokrácia kérdése a legáltalánosabb valláserkölcsei problémába: „Minden felszabadított élet, mely az engedelmességnek egy újabb és magasabb formájába nem tér vissza, mitsem ér. Egy Istennel eltelt jobbágnak több kultúrája és több igazi szabadsága van, mint egy emancipálnak, akít csupán nyomorúságos énje irányít és semmi na-

gyobb és magasabb elv nem határoz meg.” Az arisztokrácia fennmaradása attól függ, képes lesz az önzést legyőzni a szolgálat magassága, idegen jogok és érdekek messzelátó és tisztá méltánylása által. (J.)

Ausztriához nincs semmi közünk.

„Semmi közünk nincsen hozzá, hogy Ausztria hogyan segít magán, milyen dróttal drótozza körül testét”, mondja *Az Est*. Sőt így folytatja: „Egyelőre közömbös ránk nézve, hogy ennek az országnak létfenntartási ösztöne milyen tanácsokat ad, hogy életét meghosszabbítsa... Ha pedig Ausztria bármily operációra kényszerül, az az ő dolga.”

Tehát: semmi közünk hozzá, akár demokrácia van Ausztriában, akár abszolutizmus, akár a német szövetség hívei rendelkeznek a hatalommal, akár az entente-szimpátia kerekedik felül. Deák Ferenc ugyan ezt másként tudta és a kiegyezés alapjául oly feltételeket szabott meg, melyek Ausztriának legbelsőbb ügyei és egyben az osztrák alkotmány legerősebb biztosítékai, azonban az ő helyzete könnyű volt, neki nem kellett az előfizetők hangulatával törődnie. Ily premisszák után persze nem lephet meg a konklúzió sem, mely így szól: „Magyarország addig nem lehet nagy, erős, művelt és boldog, amíg erejének, tehetségének felét Ausztria elleni küzdelmekre kénytelen elpocsékolni.”

Összes napilapjaink közül *Az Est* folytatja a leghevesebb és legállandóbb izgatást Ausztria ellen. Augusztus havi huszonhat számában nem kevesebb, mint tizenkét vezércikk irányul Ausztria ellen. Sem Francia-, sem Angol-, sem Olaszország ellen ennyit és ily ádázán nem ír. Sőt túlzás nélkül mondhatjuk, hogy ily féktelen hangon egyetlen német lap sem ír már többé a franciákról, sőt talán francia lap sem a németekről. De amit ír, nemcsak féktelenség, hanem képtelenség is. Hogy lehetne „semmi közünk” ahhoz az országhoz, mellyel a legszorosabb közjogi, gazdasági, történelmi, földrajzi és szellemi kapcsolatban élünk? És ugyan milyen véleménye lehet annak a lapnak saját olvasói szellemi színvonaláról, mely ilyeneket akar velük elhitetni? B. R.

A diadalmas szellemiség.

A *Világ* augusztus 25-iki számába rendkívül érdekes tárcát írt dr. Lambrecht Kálmán a háború alatti orosz tudományos életről. Az ember azt hitte volna, hogy a rettenetes társadalmi konvulziók országában minden tudományos élet elhallgatott, vagy elmenekült. Ezzel szemben Lambrecht megállaptja: „Tagadhatatlan, hogy a politikai hatóságok, az állami és községi adminisztráció, a közlekedés, a pénzvilág, főleg azonban a birtokviszonyok nagy megrázkódtatáson mentek és részben mennek még ma is keresztül. Egy azonban mintha a mozgalmas világégés, állambomlás és államszületésnek még csak szelét sem érezte volna meg és ez: az orosz tudományos

élet. A múzeumok sértetlenek, a tudományos folyóiratok, akadémiai kiadványok a forradalom óta is megszakítás nélkül rendszeresen jelennek meg és május elsején kezemben volt a pétervári császári tudományos akadémia (még ma is ez a címe!) *Bulletin*-jének 1918 március 15-én megjelent száma.”

Azután leírja, hogy az ő geológiai szakmájában micsoda gazdag aratás volt a háborús évek alatt! Leírja, hogy az orosz tudósok mennyit szenvedtek a tudományos nemzetköziség felbomlása miatt s mennyire óhajtják annak visszaállítását

Lehetetlen ezeket a jegyzeteket mély megihatottság nélkül olvasni. Íme, az anyag pusztulása közepette a szellem is szenved és sorvad ugyan, de viszonylag nyugodtan és feltartóztatás nélkül megy előre a maga régi, tiszta s a napi érdekektől független útján!

(-i)

Antiszemitizmus zsidó pénzen.

Az a kis kritika, melyben múlt számunkban az *Új Nemzedék* álradikalizmusát részesítettük, érthetően haragra lobbantotta Milotay urat. Egy csomó dolgot összekever, melyek közül csak a fontosabbakra akarunk röviden reflektálni. (A papiros most drága s nekünk nincsenek bankhirdetéseink!)

A Szende Pál elleni kirohanása szinte példája lehetne annak a publicisztikának, mely nem vitatkozni, hanem ferdíteni szokott. Ezt írja többek között:

„Szende Pál igenis különböztet. Lelkesen óvja és mentegeti cikkeiben a háborúban felgyült vagyont és a kobzást a háború előtt szerzett vagyonokon akarja kezdeni elsősorban.” Már most *jóhiszemű és értelmes* olvasók számára elég lesz a következőket megjegyezni: A fenti mondatban ahány szó, annyi valótlanág. Mutasson az *Új Nemzedék* Szende Pál cikkéből csak egyetlenegy mondatot is, ahol lelkesen óvja és mentegeti a háborúban felgyült vagyontokat! Az *Új Nemzedék* ugyanabban a számában hivatkozik Szende Pálnak a *Világ* augusztus 16-iki számában megjelent e tárgyú cikkére. Nos, hát Szende Pál ebben a cikkében azt indítványozza, hogy ezután ne szerezhessen senki sem földbirtokot, csak olyan ember, aki azt háza népével maga míveli meg és csak annyit, amennyit megmívelhet. Ugyanekkor azt kívánta, hogy ebből a szempontból vegyék revízió alá az összes, a háború kezdete óta történt földbirtokvásárlásokat és parcellázzák a földet szét a kiscgazdák között. Ami ellen Szende Pál síkra szokott szállni, az az a megtévesztő és hazug taktika, mely el akarja hitetni, hogy a háborúban szerzett földbirtok egyrészének elkobzásával vagy megadóztatásával a háború összes gazdasági bajait helyre lehet hozni és hogy a földbirtokmegosztás bajai csak a háború alatt keletkeztek volna és azelőtt paradicsomi állapot volt. Szende Pál már több cikkben foglalt állást oly tervek ellen, amelyek hadinyereségadóval csak a hadseregszállítókat akarják sújtani és kimutatta, hogy a háborús gazdagodásnak épp oly, sőt

talán még bővebb forrása a polgári forgalom és ezeket is szigorúan meg kell adóztatni. Szende Pál azonkívül több cikkben foglalt állást a vagyonadótványok azon intézkedése ellen, hogy a háborúban szerzett földbirtokot a forgalmi értéken, illetve a vételár után kell megadóztatni, a többi földbirtokot pedig a valószínűségben nem létező alacsony haszonbéri érték alapján. Kimutatta, hogy ez az intézkedés elsősorban a *kisgazdáknak azon nagy tömegei* ellen irányul, akik a háború alatt földet vásároltak, hiszen a hadimilliomosok túlnyomó része éppen azért vett földet, hogy azt nagy nyereséggel drága áron a földéhes parasztok nyakába sózza. Soha Szende Pál az elkobzás tekintetében az új vagyonok javára és a régiek rovására indítványt nem tett. Mert vagy kivétel nélkül minden ezer holdat meghaladó földbirtok elkobzását, illetőleg kisajátítását indítványozta, vagy pedig mint augusztus 16-iki cikkében kifejezetten kimondta, a háború alatt nem parasztok által szerzett mindennemű földbirtoknak a tulajdonosuktól való elvételét kívánta. Értelmes és jóhiszemű embereknek ez elég.

Ugyanilyen alaposan átgondolt a Milotay úr megütközése azon, hogy miért ajánljuk mi neki a *Budapesti Hírlap*-ot elvei hirdetésére? Hát azért, mivel előzőleg ő azt kívánta tőlünk, hogy mi *Az Est*-ben és egy csomó más ily irányú lapban prédikáljuk a radikalizmust. Erre feleltük, hogy *Az Est*-tel és a többi lappal mi úgyszólván minden alapvető kérdésben ellentétben állunk, de az *Új Nemzedék* legközelebbi vérrokona, bár leplezett reakcióban, a *Budapesti Hírlap*-nak. Ennyi az egész. Nehéz megérteni?

De térjünk át a dolog komolyabb oldalára. Milotay úr tiltakozik a bankkörökkel való összeköttetés vádjá ellen és bizonyításra szólít fel bennünket. Azt hisszük, valóban itt az ideje, hogy a parlamenti Magyarország orgánájának erkölceit kissé közelebbről világítsuk meg. Mindenekelőtt hírlapírói körökben közismert az az intim viszony, mely Milotay urat, a merkantilizmus elleni küzdelem lovagját, Jellinek Henrikhez, a magyar uzorakapitalizmus leghírhedtebb képviselőjéhez fűzi. Ez a nem is gyanús üzletember „Censor” álnév alatt éveken át játszotta az *Új Nemzedék* közgazdasági lelkiismeretének a szerepét. Emellett a Milotay úr lapját a Jellinek-családdal szoros összeköttetésben álló nyomdában nyomták.

De menjünk tovább. A sajtó és a finánc-tőke közötti nem egészen platonikus viszony tudvalevőleg nem tanúk előtt szokott lejátszódni: e viszony el nem titkolható eredményeinek azonban a közgazdasági rovatban és a hirdetések között nyoma van. Hirdetni az szokott, akinek klientélára van szüksége és ott szokott hirdetni, ahol e klientélát leginkább reméli megtalálhatni. Ennek az elvnek alapján természetesnek kell találnunk, hogy például az *Új Nemzedék*-ben következetesen hirdetnek Dr. Kajdacsy, Dr. Mitzger és Dr. Weiss urak, ellenben magyarázatra szorulnak például ugyanott a *Nemzeti Egyesült Textilművek Rt*, a *Gizella Gőzmalom Rt*, a *Magyar Ruggyantagár*, a *Budapest Lipótvárosi*

Takarékpénztár Rt. a *Belvárosi Takarékpénztár Rt.* a *Magyar Általános Hitelbank*, a *Neuschloss Nasici Taningyár és Gőzfűrészt* b. hirdetései, mérlegkimutatásai és közgyűlési meghívói. Magyarázatra szorul, hogy miért hirdet például a *Nemzeti Egysült Textilművek Rt.*? Hát van ennek valami eladnivalója? Szabad ennek valamit magánfeleknek eladnia? Vagy talán csak nem akar a *Lánczy Leó bankjának* alapítása a háború utáni időre éppen az *Új Nemzedék* útján vevőkörrel gondoskodni. Példája volna ez a rendes kereskedői gondosságot messze túlhaladó gondosságnak. És ha Milotay úr kíváncsi, ám kérdezze meg a közvéleményt, vajjon ezeknek a vállalatoknak van-e szükségük az *Új Nemzedék* nyújtotta nyilvánosságra vagy fordítva, az, *Új Nemzedék*-nek e hirdetésekéből eredő bevételre? Miért penget a fináncstőke kérelmetlen üldözője néha lírai hangokat? Így például a *Műtrágya-értékesítő Rt.* ügyeiben valósággal ömleng Milotay úr lapja. De vegyük csak mutatványként egyik cikkét:

„37 korona osztalékot fizet az *Általános Takarékpénztár*. Mint értesülünk a Magyar Általános Takarékpénztár az 1917. évre 37 korona osztalékot fizet, 1916-ra 34 korona, 1915-re 33 korona és 1914-re 28 korona osztalékot fizetett az intézet, amely a mostani kifizetésre kerülő 37 koronával visszatér az utolsó békeévek osztalékához, elsőnek a fővárosi takarékpénztárak közül. Kétségtelen jele ez annak, hogy az intézet megtalálta a fejlődés útját és a maga helyét a háborús viszonyok között is és kitűnő üzletei, vállalkozásai és alapításai olyan eredményekkel kecsegtetnek, amelyek az osztalék változatlan fenntartását és esetleges emelkedését a béke idejére biztosítani tudják majd.”

Lehetne egyebeket is találni az *Új Nemzedék* közgazdasági rovatának virágai között, nagyon természetesen nemcsak ily dicséreteteket, hanem erős támadásokat is, melyek a dicséretetek értékét csak növelik. De elég ennyi is. Milotay úr nem jóhiszemű ellenfél, akivel polemizálni lehetne vagy kellene. Milotay úr egy nevezetes típusa a szomorú magyar életnek, aki megoldotta azt az érdekes problémát, *hogyan lehet zsidó pénzen antiszemita politikát csinálni.*

(—n.)

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Német liberális vélemény a Monarchia jövőjéről. (Dr. B. Guttman: Österreich-Ungarn und der Völkerstreit. — Különlenyomat a Frankfurter Zeitung-ból. — 85 l. — Frankfurt, 1918.)

Gróf Tisza és Gróf Reventlow, mint a monarchiabeli és a német közvélemény hivatott szószólói, még a nyár elején elintézték egymás között a szövetség elmélyítésének dolgát. A megegyezés — hála mindkettejük áldott optimizmusának és államférfiul providencialitásuk horizontjának — egészen simán ment. Tisza úgy véli, hogy Közép-Európa nem lesz egyéb, mint egy a mainál szélesebb és szilárdabb dualisztikus keret, melyen belül a magyar földbirtokos osztály a maga legfőbb politikai életcélját, a mezőgazdasági termények uzsoraárának fenntartását, a vám-, birtok- és nemzeti-ségi politika bevált eszközeinek még gondosabb kiélezésével, még teljesebb mértékben valósíthatja meg. A németiség szerepe abban állna, hogy egy erős alldeutsch politikával (mely persze — nem kétséges — a Kárpátok és a Lajta előtt tiszteletteljes halt-ot csinálna), féken tartsa Ausztria irredentáit és így alátámassza azt a roskadozó épületet, mely, ha összedülne, a dualizmussal együtt a magyar agrár-uralmat is maga alá temetné. Es ha ez a szerepkör talán nem is tűnhetik túlságosan csábítóknak a hetvenmilliós németiség előtt, mégis érthető, hogy Rewentlowék szívesen vállalják. Először azért, mert a reakciós kurzus fenntartása egy szomszédos országban rájuk nézve sem megvetendő előny. Másodszor, mert ha csak nem akarják a háború után saját hazájukat kiéheztetni, lehetővé kell tenniük a mezőgazdasági termények behozatalát, amit azonban egy általános szabadkereskedelmi politika mellett — tekintettel Kelet-Európának előreláthatólag nagy és olcsó exportjára — nem tehetnének a saját osztályérdekük feláldozása nélkül. E Scylla és Charybdis között egy kivezető út kínálkozik a porosz junkerek számára: vámunióra lépni vagy legalább is preferenciális vámszerződést kötni az egyik konkurencsallal, akinek kivitele elegendőnek bizonyult a német termés pótlására, de magasi váموkkal elzárni a fogyasztóterületet minden más ország előtt. Legvégül pedig elfogadhatják Rewentlowék ezt a szerepkört azért is, mert az agrárpolitikának ilyen berendezése mellett annál könnyebben engedhetnek szabad teret az általános német imperializmus szempontjából méltánylandó másik érdeknek, az ipari kapitalizmusénak is.

A német polgárság jóval kevesebb optimizmussal és jóval alaposabb elméleti felkészültséggel néz a szövetség jövője elé, mint a katonai és agrárérdek szószólói. Ez a polgárság tudja, hogy Bagdad felé az út korántsem oly sima, mint azok hirdetik, akik négy év előtt még simábbnak látták a Parisba és Londonba vezető utakat. Ez a polgárság nem hisz abban, hogy a Monarchia nemzetiségi bajait a háború után is lehetséges és szabad lesz az eddigi büvszerekkel: csendőrrel, szolgabíróval, 14. §-sal kuruzsolni. A komoly német közvélemény látja, hogy itt alapos és becsületes gyógyításra lesz szükség, aminek előfeltétele a bajok alapoe és becsületes megismerése. Dr. B. Guttman tanulmányosorozata, mely Németország legtekintélyesebb napilapjában, a *Frankfurter Zei-*

tung-ban jelent meg, e bajok felől igyekeznek tájékoztatni a német közvéleményt. Tárgyilagos és mélyreható fejtegetései minket is a legközelebről érdekelnek, mert ama valódi közvélemény megnyilatkozásainak tekintendők, amelynek Németország általános világpolitikájában és elsősorban a hozzánk való viszonyban előreláthatólag rövidesen döntő szava lesz. Guttman gondolatmenete a következő:

A Habsburg-birodalom eredetileg egy defenzív katonai szövetség volt a török imperializmussal szemben. Amint ez a közös veszedelem elmúlt, megszűnt a szövetség történelmi és érzelmi létalapja s a militarizmus összetartó erejével szemben mind kifejezetten kezdtek érvényesülni az egyes nemzetiségek önállási törekvései. A Monarchia létproblémája immár ez: lehet-e és ha igen, hogyan lehet ezt a katonai jellegű kényszerzövetséget szabad polgári életközösséggé átszervezni? Guttman megállapítja, hogy a világháborút ez a probléma robbantotta ki. (Angol-német ellentét?) És hozzáteszi, hogy ez magának a világháborúnak központi problémája is: sikerül-e olyan formákat találni, melyek között különböző fajú és nyelvű tömegek megférhetnek egymással. (És különböző gazdasági és politikai szervezetűek!)

A Monarchia két felének nemzetiségi harcai lényegesen különböző jellegűek. Ausztriában túlnyomóan érzelmi, Magyarországon túlnyomóan gazdasági ellentétek határozzák meg a nemzetiiségek mentalitását. (Bizonyosága Ausztria jobb gazdasági tagoltságának.) Az osztrák viszonyok között épp ezért nehezebb az eligazodás, a békés kiegyenlítődesre pedig alig van remény. Nagyrészt imponderabiliákkal van itt dolgunk, amelyeken éppúgy megtörik a demokrácia egyesítő és egyszerűsítő ereje, amint a világ proletárjainak háborús állásfoglalását is mindenütt a nemzeti ellentétek határozták meg, nem pedig a nemzetközi összetartás elve.

Az érzelmi motívumoknak ez a döntő szerepe a gazdasági okok háttérbeszorulása mellett legvilágosabban Csehországban látható. Az érzelmi alapokat keresve, Guttman két érdekes analógiára bukkan. A csehek németgyűlölete ugyanolyan történelmi okokból fakad, mint az íreké az angolszászok iránt: itt is, amott is a szerencsétlen kimenetelű vallásháborúk vonták maguk után a győző kíméletlen elnyomó reakcióját, a levert népek államiságának megszüntetését, a nemzetirtó, földbirtok-elkobzó asszimilációt, szóval azt a politikát, mely legalkalmasabb arra, hogy évszázadokra kiható gyűlöletet szítson a legyőzöttben. Ebből a gyűlöletből nőtt ki aztán a cseh közjogi nacionalizmus, mely fogalmazását és indokolását tekintve, viszont a tradicionális magyar függetlenségi eszmére emlékeztet. Ennek az ideológiának a cseh nép minden rétegében mély érzelmi alapjai vannak. „Ausztria — mondja Guttman — kicsiny ahhoz, hogy ezt az érzelmi alapot megváltoztassa: ez csak az egész emberiség hangulatának megváltozásától várható.” Egyéb megoldást pedig a német, érdekek nem engednek meg. Németország kész méltányolni a népek önrendelkezési jogát — de ez a jog magukat a németeket is megilleti és ők „a saját létük veszélyeztetése nélkül sohasem engedhetik meg, hogy egy ellenséges érületű nemzet, mely ura a bajor, szász és sziléziai hegyeknek, tetszése szerint köthessen szövetséget idegen hatalmakkal” ...

Az osztrák államegység második archimedesi pontja Galícia. A lengyeleket Ferenc József személyes politikája — az a konciliáns, békítő és fátyoltvető politika, melyre Ausztria Königrätz után kényszerült — a dinasztia és az osztrák állameszme leghívebb gárdistáivá nevelte. Mialatt fajtestvéreik a cári despotizmus és a bismarcki vaskéz alatt sínylődték, a galíciai lengyelek kicsinyben ugyanolyan befolyást vívtak ki maguknak Ausztriában, mint a magyarok a Monarchia egészén belül. Ez magyarázza, hogy amikor a világháború katonai eredményei és szempontjai felvetet-

ték a lengyel királyság tervét, ennek legalkalmasabb formájával az úgynevezett *osztrák-lengyel* megoldás kínálkozott. Guttman nem helyesli feltétlenül ezt a megoldást, melyet legelőször Bethmann-Hollweg ajánlott: nem bízik sem abban, hogy Galícia kikapcsolódásával az ausztriai németiség- parlamenti túlsúlya révén a cseh kérdés önmagától megoldódna, sem pedig abban, hogy a lengyel királyság ebben a formában életképes lenne. Az utóbbi kétségre a rutének szolgáltatók okot. A galíciai népszámlálási adatokat, melyek a lengyelek számbeli fölényéről tanúskodnak, nem ismeri el megbízhatóknak. Úgy látja, hogy Galiciában csak a vezető réteg lengyel, az alsóbb osztályok rutének, a kettő között pedig jelentékeny számmal állnak a zsidók, akiket szintén nem lehet egyszerűen a lengyelek közé számítani. Lengyelek és rutének fanatikus gyűlölettel vannak eltelve egymás iránt és a világháború eddigi eredményei: egyfelől a lengyel királyság eszméjének felvetése, másfelől Ukrajna önállósulása, mindkét nép nemzeti öntudatát és egymás iránt való gyűlöletét a végleteleg szították. Guttman nem győzi hangsúlyozni a rutén kérdés fontosságát g a német politika vezetőinek a legnagyobb óvatosságot ajánlja az osztrák-lengyel megoldással szemben. Kénytelen azonban beismerni, hogy jobb megoldást ő sem tud.

A délszláv probléma elsősorban Magyarországot érinti. Örventesen meglepő az a tájékozottság, mellyel a *Frankfurter Zeitung* tudósítója a magyar viszonyokat szemléli. Magyarország a dualizmus erősebbik fele; ebben a házasságban, „melynek kitűnőnek kell lennie, hogy annyi gorombaságot elbír” a férj szerepét a „dzensztrik országa” tölti be. Német szempontból sem ez a monarchiabeli túlsúly, sem pedig a magyarságnak szorosabb értelemben vett szupremáciája elvileg nem volna kifogásolható, ha ez a fölény széles, demokratikus alapon nyugodna, nem pedig az agrár-feudalizmus hatalmi szervezetén. Guttman tisztában van vele, mit jelent ez az agrár-feudális egyeduralom: a holtkéz túltengését, alacsony termésátlagot, kivándorlást, ami legelső sorban a színmagyar faj erejét pusztította és junker közigazgatást, ami viszont a nemzetiségi bajok forrása. Mindez pedig azért lehetséges, mert Magyarországon „nincs egy elszánt polgári ellenzék”. Csodálja azt az optimizmust, mellyel az uralkodó osztály néz a saját, a magyarság, a dualizmus és a német szövetség jövője elé. A viszonyok változása egyelőre még kiszámíthatatlan. Mi lesz a magyarsággal, ha békében Amerika oly magas munkabéreket fog kínálni, hogy a kivándorlást nem lehet feltartóztatni — nem is szólva a visszatelepítési program illuzióriussá válásáról? Csak egy demokratikus birtok- és többtermelési politika kötheti a parasztot a hazai földhöz, ennek azonban előfeltétele az alkotmányreform, a választójog kiterjesztése. A Tisza-féle választójogi törvények demokratikus értékével Guttman tisztában van. És mi lesz a dualizmussal, aminek sorsa Magyarországon fog eldőlni? Hiszen ez a közjogi forma „egy olyan társadalmi állapot fenntartásához kapcsolódik, amelynek gyökerei a feudális múltba nyúlnak vissza”...

Ausztria részéről a cseh önállási törekvések és a lengyel államalakulás nehézségei, Magyarország részéről pedig a feudális szervezetén kívül főképp a *délszláv kérdés* teszi kétségessé a dualizmus jövőjét. A horvát politika „mindig teljesen elhibázott volt, mert mindenesetre hiba, ha egy népet csak erőszakkal lehet kormányozni”. A Szerbiával szemben követett politikáról pedig a háború okait és előzményeit érintve szószerint ezt írja Guttman: „Igaz, hogy a Belgrádban üzött szerb politika ősi barbarizmusnak és modern aljasságnak gyalázatos” megnyilatkozása volt. De a szerb fajjal szemben sok vétek követtetett el és a kis királyság vezetőinek eljárását nem tekinthetjük egyébnek, mint rosszhiszeművé lett emberek válaszának, amit egy helytelen nevelésre adtak.

A hivatalos felfogás szerint egy nemzetnek sincs joga ahhoz, hogy a határokon túl élő fajrokonai sorsával törődjék. Nos, mi sem maradtunk közömbösek, amikor az oroszok letiporták a balti németiséget... Hogy ha egy egészen mezőgazdaságra utalt kis állam termelőit egy szomszédos hatalom, melynek vezetését elszánt agráriusok tartják a kezükben, tartósan megakadályozza abban, hogy állataikat importképes országokba szállítsák — hogy ha nagy országok politikája, az összefüggések megértése nélkül, önző érdekek szolgálatába szegődik: akkor könnyen kerülhet sor olyan borzalmas explózióra, amelyenек tanúi voltunk”. — Szerbia leverésével a délszláv kérdés még nem tekinthető megoldottnak. Az összes délszlávoknak Szent István koronája alatt külön állammá való egyesítése Guttman szerint ma valószínűleg kevesebb ellenzésre találna a szerbek részéről, mint a háború előtt. Magyarországra nézve mindenesetre életkérdés, hogy a délszláv problémát a maga erejéből oldja meg: nemcsak azért, mert a szerb nacionalizmus minket legközelebről érint, hanem azért is, mert Horvátország nélkül nincs tengerpartunk. Szerbia jövőjével Guttman nem foglalkozik tüzetesebben, a horvátok dolgát azonban Scotus Viator nyomán részletesen ismerteti. Idevágó cikkét ugyanaz a pesszimizmus jellemzi, mellyel Magyarország belviszonyait, különösen a nemzetiségi kérdést szemléli: a magyar politika jelenlegi vezetőiben semmi hajlandóságot sem lát a népjogok kiterjesztésére, ami nélkül pedig a délszláv probléma sem lesz kielégítően — és pedig a német érdekeket is kielégítően — megoldható.

Cikksorozatának végén a szerző arra az eredményre jut, hogy a Monarchia fennmaradásának legelső és mellözhetetlen feltétele a Czernin-féle békeprogram megvalósulása. A mi konklúziónk ugyanez és csak azt tesszük hozzá, hogy ha a *Frankfurter Zeitung* cikksorozata valóban híven tükrözi a német demokrácia *Neuorientierung*-jét és ha ez a demokrácia elég erősnek fog bizonyulni ahhoz, hogy a militarista és junker szempontokkal szemben a népjogok és a béke szempontjai szerint alapozza meg az új Közép-Európát: akkor éppoly határozottan maga mellett fogja találni a magyarországi demokratikus közvéleményt, mint amily határozottan szemben áll az most minden olyan törekvéssel, melynek célja csak a Tiszák és Reventlowok testvériségének elmélyítése lehet.

Csécsey Imre.

A Népesedési politika kritikája. (*Ernst Tomor, Neubegründung der Bevölkerungspolitik. Würzburg: C. Kábitzsch. 1918. 115 l.*)

Az persze ma nem is kérdés, hogy az emberi fajnak még mindig érdekében áll-e a korlátlan szaporodás vagy senL Az e kérdésben felvetett kétséget hosszú időre diszkreditálta az oly egyhangúan félreértett és elítélt *Malthus*. Mert nincs is annál könnyebb és kényelmesebb, mint egy új gondolatot — a mélyére hatolni meg se kísértve — könnyed csavarintással félremagyarázni s mindjárt le is dorongolni. A lehangosabbaknak ez a módszere. Ezért lett és lesz ez a sorsa annyi új gondolatnak: Feszítsd meg!

Am azért sok új gondolatban, mint a fentebbi kétségben is annyi elpusztíthatatlan életerő van, hogy hiába agyonütni százszor, mégis tovább él a hallgatag emlékbén, várva a maga idejét, míg a megértés hozzája emelkedik. Ma ez a kérdés éppen nem időszerű. Ma az a népesedési politika járja, mely kétségektől nem zavartatva magát, önboldogító buzgalommal küzd válogatás és kritika nélkül minden ellen, amiben a szaporodás korlátját látja és valóban boldog, ha látja, mennyi máris az eredmény: mennyi

mozgalom! mekkora irodalom! S úgy jár, mint a hitregében nagyon elszaporodott régi nemzedék, mely azt találta ki, hogy égignyúló Babeltornyot épít, melyhez visszataláljanak a legtávolabb bolyongók is: aztán a lehetetlen feladatba elméjük belezavarodott elannyira, hogy egymás beszédét sem érthették és; dolgukvégezetlen elszéledtek. Hányszor megismétlődött példa ez is az emberi művelődés múltjában: így járnak mindig azok, kik az egy igaz isten: az igazság ellen támadnak. Így a mai népesedési politika is.

Ha semmi egyéb eredménye nem lenne is a Tomor kis könyvének, arra jó, hogy a fényező világosságát veti arra a bábéli zürzavarra, mely ma uralkodik a népesedési politika terén világszerte.

Az elnéptelenedés és a faj romlása a két rém, mely ellen a népesedési politika hadakozik. Mindkettőnek okai az *egygyermekrendszer* s általában a *születések számának apadása*, a népbetegségek: *nemi bajok*, *tuberkulózis* és *alkoholizmus* nagy elterjedése és a *nagy csecsemő- és gyermekhalandóság*, melyekhez még nagyon helyesen hozzáfogja szerzőnk a *lakáskérdést*, *lakásínséget*. Mind e veszedelmek ellen világszerte megindult a küzdelem még a háború előtt több hévvel, mint tervszerűséggel. S ez az, amit szerzőnk ismételen és világításban mutat be. A fajnak épp műveltebb képviselőit az egész világon fenyegető s szinte túlsötét színben látott veszedelmek ellen elaprozott gerilla-harcot folytatnak a túlbuzgó vezérek átfogó gondolat nélkül, szinte minden szervezethez nélkül s így csakugyan ismételen megtörténik, hogy egyik mozgalom olyan fegyverekkel küzd, melyekkel a másikkal a céljait és eredményeit rontja.

Orvosok vezetik a küzdelmet a népbetegségek ellen; s a nemi bajok terjedése ellen mint egyik leghathatósabb eszközt ajánlják az óvószereket: a kondomot, mely a fogamzás meggátolására, tehát a születések számának apasztására is alkalmas s erre a célra talán még kapósabb. Ugyanez a küzdelem a vérbaj rémét túlsötét színben látva, vérbajosoknak el akarja tiltani s nemi bajosoknak általában megnehezíteni (például orvosi bizonyítvány követelésével) a házasságot s szerzőnk részletekbe menő és teljesen helytálló okfejtéssel nagyon helyesen mutatja ki, hogy ez, a házasságon kívüli nemi élet protegálásával, egyenesen a nemi bajok terjesztésére alkalmast túlbuzgó rendszabály. Könyvének egyik legsikerültebb fejezete az, melyben végre dicséretes nyíltsággal és bátorsággal fejt ki és a legelső szaktekintélynek, *Neissernek*, bő idézésével támogatja, hogy a túlbuzgó rendszabályok alapja: a szifilidophobia ma már tudománytalan, mert „a szifilisz gyógyítása a tudomány fóruma előtt ma már a házasságon kívüli életben is megoldott problémának tekintendő”. (80. l.) „A házasságban pedig a fertőző szifilisz megfelelő kezeléssel sokkal könnyebben vihető át nem fertőző alakba, mint a legény életben.” (79. l.) Mert „a nemházasodás még nyilván nem jelent nemi önmegtartóztatást”. (87. l.) Jelent ellenben rendetlenebb életet csábító pajtasokkal, alkoholos kicsapongásokkal és prostituáltakkal s jelenti azt, hogy a széltében elterjedt téves pesszimista felfogással a nőtelen szifilisz férfi nem is törődik az egészségével annyira. Ez pedig a bajnak mind gyógyulatlan maradását, mind terjedését szintén elősegítő momentum. Téves továbbá a szifilisz örökléniességéről elterjedt felfogás is, mely csak egy példája a ma oly általános felületes gondolkodásnak. *A világrahozott szifilisz mindig méhbeli fertőzés eredménye*, melyet a ki nem gyógyított szülők spirochaetája közvetít s Neisser konstatálja azt a minden orvos előtt ismeretes tapasztalatot, hogy még ilyen szülőknek is vannak teljesen egészséges utódaik, mert a spirochaeták olyan rejtett

fészkekben ülnek a szervezetben, honnan nem kerülhetnek a spermába. Tökéletesen helytálló tehát Tomornak az a megállapítása, hogy „a monogám házasságot egyenesen a szifilisz izolátorjának kell tekintenünk”.

Hasonló tévedések és tudománytalan felfogások jellemzik a születések számának apadása, az egygyermekrendszer ellen irányuló népesedési politikát is. Nagyon helyesen mutat rá szerzőnk, hogy itt a modern állam maga volt a bajok főokozója az általános katonakötelezettség és a minősítési törvény behozatalával. Mindkettő *kitolja a házasodás* korát; rászorítja a férfilakosság javarésztét épp legnemzőképesebb korában a házasságon kívüli nemi életre s így oka lesz a prostitúciónak, a nemi bajok terjedésének és a törvénytelen születéseknek, melyeknek legnagyobb a csecsemőhalandósága. Még „a házassági jog is csak a törvényes házasságot köti a 21 éves korhoz s azzal, hogy így akadályokat gördít a legitim nemi élet elé, ismét csak a házasságon kívüli nemi életet mozdítja elő. (102. 1.) „Az állam tehát a házasságon kívüli nemi életnek egyenes terjesztője” — mondja tökéletesen helyesen Tomor. (103. 1.)

Ehhez járul a modern kapitalista fejlődés: a nagyvárosok és városi élet kialakulása, lakásviszonyai és lakásínsége. „A mai városi élet ezer alkalmat kínál a házasságon kívüli nemi életre” s másfelől száz akadályt gördít a családalapítás s különösen a sokgyermekű család útjába.

És most jönnek a higiénikusok önmegtartóztatásra buzdítani, magyarázva, hogy az lehetséges az egészség kára nélkül! S jönnek a népesedési politikusok rendőri szabályokat követelni a prostitúció és a nemi bajok terjesztői ellen, jobb erkölcsöket és nötlenségi adót az agglegény dívat ellen s adóelengedést és egyéb csalogató kedvezményeket ajánlani a sok gyermek fejében! Nem egyszerre világos-e előttünk az egész probléma? „Hogy lehessen kívánni az átlagembertől — pedig itt mindenütt erről van szó —, hogy ideális önmegtartóztatással tegye jóvá azt, amit vétettek az állami berendezések és kulturszokások az idején való házasodás esztelen akadályozásával. Nem a szociális gondolkodás teljes eltévelyedésének kell-e tekintenünk, hogy az *egyéni* erkölcs emelésétől várjuk azt, ami csak a kártékony *szociális* intézmények megszüntetése útján volna elérhető?” (63. 1.)

Az eddigi csapásokon haladó egész népesedési politika nyilván önámítás, melynek számottevő eredménye nem is lehet. Nem törödni a bajok okaival: a nyilván felismerhető káros állami és társadalmi berendezésekkel, hanem csak a jelenségek ellen küzdeni, ez ugyanaz, mint orvostól a betegségek tüneti kezelése, magában véve csak egy fokkal jobb a kuruzslásnál.

Nem világos-e egyszerre a tennivalói „*Vissza a természethez.*” Újra ebben lehet összefoglalni a feladatokat. Elhárítani minden akadályt az idején való házasodás útjából és a sokgyermekű család útjából. A katonai szolgálat rendszerét kell legalább béke idején gyökeresen reformálni: ez a legelső követelés. S ezt is, valamint a tanulmányi rendet összhangba hozni a népesedési politikával, hogy egyik se legyen akadálya az idején, való házasságnak s ekkor majd nem lesz szükség a leányanyák ügyének nagyon humánus felkarolására, mely voltaképp a helyes népesedési politika ellen van. S *meg kell oldani a lakáskérdést.* Ez a második még nagyobb követelés. „Nem elég, hogy ne legyenek a lakásnak hiányosságai, hanem kell, hogy meglegyenek azok a sajátosságai, melyek az egészséges családi életet megkönnyítik, előmozdítják. Első feltétele ennek, hogy szülők és gyermekek újra meglegyjenek, visszahódítsák *azt a természetes kapcsolatot az anyafölddel,* melytől a modern embert megfosztotta a természetellenes városi élet.”

„A családi lakásnak lényeges kiegészítő része legyen a kert... Mert a kerti és mezei munka termékei nemcsak a testet táplálják étellel, erővel, hanem van a Szabadban végzett munkában valami életelixír, melyet nem pótolhat az iparnak és kereskedelemnek semmiféle terméke, a világnak semmi fűszere és gyarmatárúja.” (111. l.)

Íme Anteus örök példája a faj számára. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ezek a helyes népesedési politikának sarokkövei. Csak így lesz valaha elérhető, hogy a sok gyermek ne terhe, hanem megint gazdasági és erkölcsi előnye legyen a családnak, mint régen volt. S ekkor fölöslegessé válik majd minden részletküzdőlem a prosti-túció, a nemi bajok terjedése, az egygyermekrendszer és a cse-csemőhalandóság ellen, mert mind e bajok maguktól megszűnnek abban a mértékben, amint az a beteg talaj, melyen ma tenyésznek, asszanálva lesz.

Ez a Tomor kis könyvének rövidre fogott tartalma. A népesedési politikának valóban új alapokra fektetése. *Végig* igaz, helyes. Azt lehetne legfeljebb rá mondani, hogy nem teljes, nem kimerítő, ami szűk terjedelménél fogva nem is akarhatott lenni.

Helyes politikának ugyanis, ha realist akar lenni, vizsgálni kell a kivihetőségét és várható konkrét eredményeit is. És Tomor javaslatai e részben nem nagyon biztatók. Csak a katonai szolgálat kívánt reformja olyan, melyre azt mondhatjuk, már útban is van. De már a tanulmányi rend és a minősítési törvény megfelelő reformja is alig várható. A lakáskérdés reformja pedig a szinte korlátlan magántulajdon mai rendjében egyenesen lehetetlen. Bizonyosra várható egy távolabbi jövőben, de már ahhoz nemcsak tudásban, hanem érzésben is fejlettebb nemzedék lesz szükséges, melynek a rusztikus élet örömei iránt érzéke legyen.

S ha akár előbb, akár később megvalósulnak is mind e reformok, akkor se lesz többé a születés és szaporodás olyan korlátlan, mint régebben volt. Nem is lesz baj, mert nem is lesz szükséges, mert a *minőség* javulása fog gyorsabb tempóban megindulni s ebben nem lesz megállás, nem lesz határ. Ez a testi és szellemi kvalitások fokozása fogja megsokszorozni a faj és nemzetek erejét, értékét sokkal inkább, mint a számbeli szaporodás.¹ Arról a nagyfontosságú megismerésről, melyben most teszi első tapogató lépéseit az ember: hogy tudniillik nemi élet és szaporodás egymástól különválasztható két funkció, nem fog többé lemondani az emberiség. S így visszanyeri majd jogait az egyén is a nemi élethez, melyet a kereszténység askéta felfogása kizárólag a faj szolgálatára akart lefoglalni. S ez jó lesz arra, hogy az egyén belevigye a fajfenntartásba a szerelmet: a faji ki válogatódásnak ezt a természetes iránytűjét, megint csak a minőség javítása

¹ Tomor azt látszik hinni, hogy ha minden akadály megszüntetése után az emberek megint idejében, a természetes nemi érettség korában, „ebben a számítani még oly kevésé tudó korban” fognak házasságot kötni, a születések száma, a Szaporodás megint kielégítő lesz, S egész könyvében küzd az ellen az egyoldalú felfogás ellen, mely a születések számának apadását csak gazdasági okokban s orvosságát is gazdasági természetű jutalmakban keresi, a biológiai tényezőkre pedig semmi figyelemmel nincs. De maga is tévedésbe esik, ha a gazdasági tényezők szerepét akarja szinte letagadni. Ha elfogadjuk isi, hogy a kívánt reformok után a fiatal házások nagyobb szaporaságot fognak mutatni, tíz év alatt őket is megtanítja majd az élet, a tapasztalás: gazdasági helyzetük romlása a szaporodás korlátozására, mindaddig, míg a magántulajdon mai rendje marad érvényben. Sőt talán azután is.

érdekében. A szerelem a fejlődés mostani zavaros, vajdó fázisában kezd jogaihoz jutni. Ne feledjük, hogy csak néhány embere öltö előtt is alig volt szerepe a fajfenntartásban. Romeo és Julia példája nemcsak a maga korában, hanem még pár száz éven át azután is megörökítésre érdemes kivétel volt. Ma pedig már úgy érezzük, az állati színvonalhoz közeledik a nemi élet szerelem nélkül. S alig tudjuk még számbavenni, az emberiségnek mily nagy értékei képződnek itt ki a szemeink előtt, nem törődve a népesedési politika rövidlátó célkitűzéseivel.

Nem is lesz kívánatos a régi korlátlan szaporodás olyan nagy csecsemő- és gyermekhalandósággal kapcsolatosan, aminővel régen is együtt járt. Hisz a csecsemőhalandóság nem modern jelenség, csak a statisztikai nyilvántartása modern. Az élet értékének nagyobb megbecsülése rejlik abban, ha a nő nem hajlandó sokat szülni azért, hogy sokat temessen is. S ebben igaza van. Mint a rossz gép nagy energiapazarlással, a jó gép pedig energiamegtakarítással dolgozik, ilyen lesz a különbség a régi és jövő nemzedékek szaporodása között: kevesebb születéssel, de kevesebb halálzással is fog szaporodni, minőségben pedig jobb utódokat fog produkálni a jövő nemzedék. Ehhez való előtanulmányok a nemi életnek a fogamzástól való szétválasztása, melyet most tanul, és a szerelem kultusza, mellyel céljai vannak a fajnak. A meg nem értett ismeretlentől való naiv, babonás félelem az csupán, ha a mai zavaros viszonyok folytán elnéptelenedéstől féltik akár az egyes nemzetet, akár a műveit emberiséget. A nagy természet mélységeit csak megsejteni se bírja az, aki mindent biztosra vesz, minden új jelenséget gyanakvó szemmel néz s félelmében vakon, ellene mindjárt hadakozni kezd. Védekezni helyes lehet, a szárazföldre áldásként hulló eső ellen is védjük javainkat, de vaktában hadakozni helytelen. Tonior kis könyvében számos megkapó részlet van, mely azt mutatja, hogy ő jár a mélységek fölött s nem szédülő fejjel tekint le titkaik homályába.

Doktor Sándor.

Magyar-román viszony. (1. Dénes István: *Román kérdés — magyar politika.* Torda, 1918. 88 l. — 2. M. V.: *Magyarok és románok.* Nagyszeben, 1918. 30 l.)

Két új füzet Erdélyből a román kérdéstről, melyek egyike sem sovíniszta. Az elsőt magyar ember írta, a másodikat román.

Az első füzet szerzője szerint a románság veszedelmesen terjeszkedik. E kiindulási pont a legnagyobb mértékben bizonyításra szorul. Ellenkezőleg, minden hiteles adatunk azt mutatja, hogy a románság — valószínűleg kedvezőtlen közegészségi, főleg gyermekhalandósági viszonyai miatt — nagyon rosszul szaporodik. A szerző a románság ellen rossz politikának tartja az elnyomás különféle eszközeit: a román iskolák, sajtó, egyetek, bankok elleni harcot. Ezt a szerző nagyon ötletesen, elevenen, meggyőzően adja elő. Kevésbé meggyőző azonban orvossága, melyet néhány oldalon javasol, tudniillik oly birtokpolitika, mely a magyarság számarányát úgy megduzzasztja, hogy mellette a nemzetiségek eltörpül. Ilyen premisszák után egészen más következtetést vártunk, csak nem képzele a szerző, hogy ily politika a nemzetiségek előtt kedvesebb lesz az elnyomásnál? Sokan próbálják így megkerülni a kérdést, tudniillik, hogy az állam ne bántsa a nemzetiségeket, csupán a magyarságot részesítse kivételesen kedvező elbánásban. Azonban épp ezen a különbségtételen fordul meg a dolog, épp ez az, amit a nemzetiségek leginkább és állandóan kifogásolnak.

A másik füzet kissé nehézkes magyarsággal van írva, két-harmad részében csak kevéssé érdekes történelmi fejtegetéseket tartalmaz. Nagyon dícséri és sűrűn idézi Tisza Istvánt. Tisza, István két ízben kísérelt meg közeledést a románsághoz. Először a háború előtt, amikor a román főpapság és az intelligencia egy részének lekenyerezésével igyekezett szövetségeseket szerezni. Másik közeledése a román invázió előtti időre esik. Ekkori nyilatkozatai nagyon toleránsak voltak, azonban őszinteségük nem volt nagyobb, mint Czernin békenyilatkozataié: a pillanatnyi politikai, illetve harctéri helyzet adta magyarázatukat. Tudjuk, azóta Tisza abbahagyta nemzetiségi pacifizmusát. Ki hihetne őszintéknek régi nyilatkozatait? Talán a szerző? Bizonyára jó néven venné, ha ezt elhinnék neki. Egyébként oldalba támadja Vázsonyit (bátran teheti, hiszen Vázsonyi már nem miniszter) és jobbnak látja Jászi Oszkárt meg sem említeni. Mindezekből ráismerünk M. V. úrra, ki a lehető legjogosultabb szerénységből hallgatja el nevét. Hogy tulajdonképen mit akar ezzel a száznál-mas művel, az valóban rejtélyes. Irodalmi babérokat? Megelégedhetnék azzal a legfényesebb méltósággal és legnagyobb jövedelemmel, melyet a magyar uri osztály feje a legkedvezőbb politikai konjunktúra idején végzetes és soha jóvá nem tehető könnyelműséggel juttatott neki. Ha akar tenni valamit ennek a méltóságnak érdekében, éljen úgy, hogy a nyilvánosság előtt minél kevesebb életjelt adjon magáról.

B. R.

Nyelv- és nemzetiségi határok Európában. (*Leon Dominian: The frontiers of language and nationality in Europe. Newyork: American geographical society, 1917. XVIII +375 l.*)

A háború magyarázza, hogy Amerika figyelme a nemzeti-ségi kérdés felé irányul. Az amerikai földrajzi társaság díszesen állította ki e művet, szinte mondhatnók, nem kímélt sem pénzt, sem fáradságot: a papír, nyomás, térképek, fényképmellékletek, név- és tárgymutató és a körülbelül 300 címet tartalmazó bibliográfia a háborúelőtti könyvek boldog korát idézik vissza. Előnye a szerzőnek, hogy mint több jelből sejthető, nem született amerikai, hanem örmény, kinek érzéke van a nemzetiségi különbségek iránt és észreveszi azokat az árnyalatokat, melyek mellett a nyugateurópaiak és amerikaiak megértés nélkül mennek el. E külső körülmények nagy hasznára vannak a könyvnek.

A szerző bevezető, elméleti fejtegetései a faj, a nyelv, a földrajzi viszonyok és a történelem határáról érdekesek és meggyőzően mutatják ki, hogy mennyire nem sematikusan alakulnak ki a nemzetek. Hogy a magas hegyláncok, a nagy folyók, a tengerek nem mindig választóvonalak és hogy a nyelv nem mindig összekötőkapocs a nemzetek közt. Bár a szerző ismételtén hangoztatja tárgyilagosságát és bár (előadásában kerüli a tények szubjektív magyarázatát, félreismerhetetlen németellenessége és törökgyűlölete, melyet eléggé magyaráz, hogy a háború óta török területen (német források szerint is) az örmény lakosság és vele együtt az örménykérdés csaknem teljesen megszűnt. Egészben véve nagyon jártas a szerző a Nyugat-Európa és Kis-Ázsia nyelvi viszonyaiban, ellenben a szláv-román-magyar ügyekben kétségkívül másodkézből merít (nyilván nem érti e nyelveket) és ezekben alig haladja meg az átlagos angolszász tájékozottságot. A románnyelv latinságának bizonyítékait oly verseket idéz (160. l.), melyek egyes szavai teljesen fantasztikus csinálmányai egy túlzó és rég kihalt nyelvészeti iskolának; mint például: quod, qui, quum, bela stb. Legérdekesebb és legeredetibb

a Törökországról, különösen ázsiai Törökországról szóló fejezete, mellyel igen behatóan foglalkozik, noha könyve címe szerint ez már nem tartoznék tárgyához. Szerinte fantasztikus a nyelveknek, fajoknak, vallásoknak az a keveréke, melyet a szerző elősorakoztat előttünk. Ily tarkaság talán sehol a világon nincs. A számok természetesen itt csak becslésen alapulnak, mert hisz soha itt a statisztikához hasonló intézmény nem volt. Pedig Kis-Ázsia néprajzának érdekessége ma egyre aktuálisabb lesz.

Összefoglaló ítéletünk e könyvről tehát az, hogy a nyugat-európai rész megbízható, érdekes, bár anyaga nem új, a közép- és kelet-európai rész megbízhatatlan, sőt rossz, az ázsiai törökországi ellenben meglepően új és érdekes.

B. R.

KÖNYVSZEMLE

Természet és Társadalom. 1. *Kant Immanuel: Az örök béke.* Fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Babits Mihály. 104 l. — 2. *Madzsar József: Az ember származása és a származástan vázlat.* 96 l. — 3. *Oppenheimer Ferenc: A szociális kérdés.* Fordította Kovács Gábor. 100 l. — *Mindhármat kiadja az Új Magyarország rt. Főbizományos: Lantos A. könyvesboltja, IV, Mehmed szultán-út 3. Egy kötet ára 3 kor. 60 fill. A Társadalomtudományi Társaság tagjai 25% engedményt kapnak a főbizományosnál.*

A *Huszedik Század* szerkesztőségének kezdeményezésére megalakult *Új Magyarország részvénytársaság* első kiadványai ezek a füzetek. Nagyon szerencsés gondolat a már évekkel ezelőtt közkedvelt *Természet és Társadalom* sorozatnak ez a felújítása. A háború rendkívüli mértékben fokozta a legszélesebb körök tudásvágyát. Nagy kulturális közérdek tehát arról gondoskodni, hogy ez a nagy olvasási szükséglet valóban helyes és termékeny kielégítést nyerjen.

Az előttünk fekvő három füzet mintegy programját adja az egész sorozatnak: filozófia, természettudomány és társadalomtudomány egyaránt képviselve lesznek kiadványaiban. A kötetekre még részletesen visszatérünk. Most csak néhány általános megjegyzésre szorítkozunk.

Kant műve a békeirodalomnak legbecesebb filozófiai alkotása. A nagy német bölcselet korát messze túlhaladva, olyan széles perspektívákból vizsgálja a háború kiküszöbölésének problémáját, hogy mintául szolgálhat a közkeletű pacifizmusnak arra nézve, hogyan kell ama nagy társadalmi, politikai és gazdasági összefüggéseket megítélni, melyekből a háború ered. S bár mindig végső lélektani vagy bölcseleti alapelvekre vezet vissza következtetéseit, mégis könyve nem egy világtól elzárt doktrinernek vértelen elmélkedése, hanem rendkívüli ember- és társadalomismeret, a diplomáciai és politikai intrikáknak fölényes kritikája hatja át fejtegetéseit. A Babits Mihály kitűnő fordítása, mely a rendkívül nehézkes stílusú eredeti szöveget úgy tette át magyarra, hogy a gondolatok sértetlensége mellett azokat világosabbakká és egyszerűebbekké formálta, bizonyára el fogja érni azt a propagandisztikus hatást, melyet tőle a költő remél. Emellett bevezetése és jegyzetei nagyban hozzá fognak járulni, hogy Kant békerendszere a legszélesebb körök közkincsévé váljék.

Madzsar József kötete voltaképpen két teljesen kifogyott régibb munkájának második bővített kiadása. Világos bevezető a származástan mai állásába. Úgy a tényeket, mint a rájuk alapított elméleteket a népszerűsítő irodalomban szokatlan tömörséggel és pontossággal adja elő.

Oppenheimer Ferenc könyve voltaképpen a tudós egész szociológiai rendszerének rövid, művészi, szinte szimbolikusnak nevezhető kivonata. A szocializmus és a klasszikus közgazdaságtan néhány alapvető vitakérdése nyer itt új és szellemes megoldást. Központi problémája a *földkérdés* fejtegetéseinek izzó aktualitást ad.

Mindhárom füzet nyomdai kiállítása gondos, ízléses és előkelő. Irodalmi utalások, jegyzetek és bibliográfia további olvasásra fogják serkenteni mindegyik kötet olvasóját. (J.)

Annuaire International de Statistique. Publié par l'office permanent de rinstitut international de statistique. I. Etat de la population. (Europe.) La Haye, 1916. VIII, 166 l.

A nemzetközi statisztikai hivatal 1913-ban felállított, Hágában székelő állandó bizottságának első kiadványa, amely az 1910-iki népszámlálások eredményeit adja összehasonlító tabellákban. Bevezetésül az európai országok népességének emelkedését állítja össze az utolsó században; az 1910-iki adatokat eléggé részletezi az országok egyes területei, a népesség kor, nem szerinti megoszlása szerint. Foglalkozási statisztikát nem tartalmaz.

Eheberg, dr. Karl Theodor. Die Kriegsfinanzen. Kriegskosten, Kriegsschulden, Kriegssteuern. 2. kiadás. Leipzig: A. Deichert, 1917. VIII. 216 l.

Igen alapos és terjedelmes tanulmány, összeállítások a háborús pénzügyekről az összes hadviselő államokra vonatkozólag. Előbb minden egyes állam háborús pénzügyeit és idevonatkozó törvényes rendelkezéseit stb. külön tárgyalja (Németország, Ausztria-Magyarország, Anglia, Franciaország, Oroszország, Olaszország), a végén pedig egy összefoglaló fejezetben összehasonlító áttekintést ad.

Fürth, Henriette: Die deutschen Frauen im Kriege. (Kriegswirtschaftliche Zeitfragen, Hrsg. von Franz Eulenburg, Heft 9.) Tübingen: I. C. B. Mohr, 1917. III, 63 l.

A nőkérdésnek a háború folytán teljesen megváltozott, egész terjedelmükben csak majd a háború után felismerhető problémáival foglalkozik a német nőmozgalom egyik legkiválóbb képviselője. Különösen a nők ipari munkájára terjeszkedik ki bővebben, kiemelve a női munkának még mindig fennálló aránytalanul rosszabb fizetését. Véleménye szerint a nő kereső munkássága a békeidőben is meg fog maradni — termelési-technikai, kereskedelmi és pénzügyi okokból — mostani fokozott terjedelmében; megjegyzezném még, hogy a számos hadirokkant-házasságokban a család boldogulásának anyagi biztosítékát nem a férfi, hanem a nő munkaejeje fogja képezni.

Hogy a nő kereső munkája mellett fajfenntartási hivatásának is eleget tehessen, nagystílű, hathatós anya- és családvédelmet — anyasági biztosítást, az életstandardnak és gyermeknevelésnek megkönnyítését, a törvénytelen gyermek védelmét — követel a szerző. Érdekes megjegyezni, hogy a központi konyhákkal tett tapasztalatok alapján szerző ezeket nem tartja alkalmasoknak arra, hogy a nőt háztartási munkájától felmentsék s csak ott kívánná őket a háború után is fenntartani, ahol ez feltétlenül szükséges.

Max Stirner's Kleinere Schriften und seine Entgegnungen auf die Kritik seines Werkes: „Der einzige und sein Eigentum“ aus den Jahren 1812—1818. Herausgegeben von John Henry Mackay. Zweite durchgesehene und sehr vermehrte Auflage. Treptow bei Berlin: Bernhard Zack's Verlag, 1914. 77 l.

Stirner életrajzírója és propagátora második, tetemesen bővített kiadásban bocsátja itt közre Stirner kisebb dolgozatait, valamint azokat a válaszokat, melyeket főműve bírálatára adott.

A kisebb dolgozatok sorából nagyon kiemelkedik a *Dos unwahre Prinzip unserer Erziehung* című tanulmány, mely megkapó erővel igyekszik a realisták és a humanisták vitáját magasabb szintézisben kiegyenlíteni, azáltal, hogy az akarati elemet helyezi a probléma középpontjába. Az 1842-ben megjelent dolgozat még ma is annyi finom megfigyelést és eleven gondolatot tartalmaz, hogy a legjobb értelemben aktuális.

Az ellenkritikai dolgozatok között legérdekesebb a *Filozófiai reakciók* című, mely Kuno Fischernek *A modern szofisták* című bírálatával száll szembe. A kötet kétségkívül kedves ajándék a Stirnerprobléma minden kutatójának.

Prutz, Hans: Die Friedensidee. Ihr Ursprung, anfänglicher Sinn und allmählicher Wandel. München und Leipzig: Duncker & Humblot, 1917.

A békegondolat keletkezését és átvonulását a világtörténelmen tárgyalja ez a könyv s arra az eredményre jut, hogy a béke gondolatát az ókor egyáltalában nem ismerte s még a kereszténység sem hozta ezt magával. A reformáció béketörekvéseinek, IV. Henrik francia király állítólagos „nagy béketervének”, a quaker mozgalomnak s végül a német filozófusok — Leibniz és Kant — békeeszméjének tanulmányozása után a modern pacifista gondolat eredetét Kantban véli megtalálni, mert ő volt az egyetlen, aki az „általános béke előkészítésére vonatkozó javaslataiban nem hagyta el az őt körülvevő valóság talaját”, mert belátta, hogy a háborút rögtön megszüntetni nem lehet, hanem csak lassan előkészíteni az általános béke korát. Szerző maga még ezt is lehetetlennek ítéli; a pacifista gondolatot tárgyalja egész történeti fejlődésében, de nem pacifista felfogással; ő a jelen tapasztalataiból kiindulva az általános békemozgalmat teljesen kilátástalannak — s Moltke felfogását követve — még csak nem is kívánatosnak tartja, „mert a háború az istentől megszabott világregndnek egy eleme”.

Ter Meulen, Jacob: Der Gedanke der Internationalen Organisation in seiner Entwicklung 1300—1800. Haag. Martinus Nijhoff, 1917. XI, 397 l.

A pacifista irodalomnak nagyszabású forrásműve. Az első rész a békegondolatnak a történetét tartalmazza a középkortól kezdve. A második rész behatóan ismerteti a felmerült fontosabb béketerveket. A harmadik rész a feldolgozott anyag kritikáját adja úgy elméleti, mint gyakorlati szempontból. Gazdag bibliográfia, személyi és tárgyi index nagyban előmozdítja a forrásmunka használhatóságát, melyre még behatóbban visszatérünk.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Vita a lakáskérdésről.

A Társadalomtudományi Társaság május hó 21-én és 28-án vitát rendezett Varga Jenő *A lakásügy, mint közgazdasági és szociális probléma* című előadása felett. A vita anyagát kivonatossan fogjuk az alábbiakban ismertetni.

Beck Salamon: A mai magyar jog speciális formát a lakás-építő társulásoknak nem nyújtott — az ilyenmű vállalkozások csak azon jogi formák között választhattak, amelyeket jogunk a vállalkozás általános formául kijelölt. Az alábbiakban ki lesz fejtendő, hogy e téren a specializálásra, a lakásépítő társulások számára önálló, külön e célra szánt jogi forma megteremtésére van szükség. Kétségtelen, hogy speciális lakásépítési társasági forma mellett is alakultak nálunk ilyen vállalatok és pedig szövetkezeti vagy részvénytársasági formában. E vállalkozások magyar története nem sok sikert tüntet fel. A legtöbb vállalat igen korai stádiumban megfeneklett — de már elég későn ahhoz, hogy az érdekelt felek kicsiny befektetései — sokszor hosszú idők megtakarított fillérei, a sikertelen vállalkozáson elússzanak. Az eddig szerzett tapasztalatok alapján egy külön lakásépítési társasági forma megteremtése mutatkozik szükségesnek.

Az a tevékenység, amely a lakásépítő társaságokra várakozik, más, szokásosabb önszegélyi társulásokkal szemben egy éles és következményeiben nagyfontosságú eltérést mutat. Természetesen nem az elvégzendő munka technikai másféleségét, hanem a munkának a vállalkozásokban részesekhez való viszonyát kell itt érteni. Míg ugyanis az erők összetétele a legtöbb esetben azért történik, hogy az egyes részesek, saját eddigi tevékenységüket a társulás által nyújtott előnyök kihasználásával megnagyobbított keretben, modernebb és költségesebb berendezéssel és nagyobb rentabilitást igénylően folytathassák, addig a lakásépítő szövetkezetek részesei a maguk polgári foglalkozásából a legritkábban hozhatnak valami hozzáértést az építkezési ügyletbe.

Az első veszedelem tehát, amely a vállalkozást fenyegeti, *saját tagjainak hozzá nem értése*. Ennek a veszélynek a nagyságát még növeli, hogy a vállalkozás egész sorsára kiható legnagyobb fontosságú üzleti tényei — a megszervezés, az építkezés műszaki és finansziális lebonyolítása — szükségszerűen a vállalkozás kezdeti idejére esnek. A lakásépítő-szövetkezet kétségtelenül nem az egyetlen alakulat, amelyben laikusok vesznek részt; más tereken távolról sem jelent oly nagyfokú veszélyt, hogy laikusok tömörülnek, mint a lakásépítő társulásoknál. A lakásépítő társulások munkájának legalapvetőbb része egy-egy szerződés megkötése; itt a munka nem parcellázódik fel és így, ha itt hiba történik, ennek következményei is siókkal nagyobbak, a társaság jövőbeli életére sokkalta erősebben hatnak ki, itt nem lehet apránként beletanulni a mesterségbe, és mire a hibára rájönnek, annak a reparálásáról is többnyire lekéstek. Az egyéb alakulatokkal szemben mutatkozó ezek az eltérések nem engedik annak az elvnek az alkalmazását.

hogya maga kárán tanul az ember. A fentebb előadottak alapján a lakásépítő társulásoknál ez veszedelmes kísérletezés volna. Alami feladat tehát, hogy az érdekeltek hozzá nem értését a törvény gondoskodása ellensúlyozza, az érdekeltség munkáját a törvény ellenőrizze és támogassa.

Három nagyfontosságú ügylet esik a lakásépítő társulások munkájának legelső időszakára, és pedig a telekvásárlás, a vállalkozói szerződés és a kölcsönszerződés. Ezek közül a kölcsönszerződés a legkisebb veszéllyel jár. Az intézetek különféle ajánlataiból a laikusok is tájékozódhatnak a pénzpiac aktuális adott helyzetéről és úgy a törlesztési hányadon, mint a kölcsön egyéb feltételein sokat nem veszíthetnek. Annál nagyobb azonban a veszély a telekvásárlásnál és a vállalkozói szerződés megkötésénél, valamint az építkezés tényleges keresztülvitelénél.

A telekvételnél főleg két szempontra kell ügyelni: *a telek vételárára és a telek építkezési alkalmasságára*. A telekvétel érvényességéhez hatósági jóváhagyás volna szükséges, amely jóváhagyási jog keretében vizsgálat alá kerülne úgy az a kérdés, hogy a vásárolt telek vételára a piaci viszonyoknak megfelelően, nem jelentkezik-e magasnak, mint az a műszaki természetű kérdés, hogy maga a telek alkalmas-e az építkezésre, különösen, hogy nem igényel-e a telek az építkezés érdekében olyan talaj javítási előmunkálatokat, vagy pedig az építkezés folyamán olyan többletmunkát, amelyek kiadásai nagymértékben megduzzasztanák a költségvetési előirányzatot. Tekintettel arra, hogy ilyenfajtaú építkezések csupán nagy városokban lesznek aktuálisak, feltehető, hogy a városi közigazgatás rendelkezik olyan műszaki közeg-ekkel, akikre az e téren felmerülő teendők rábízhatók, annál inkább, mert a város építésrendészeti hatáskörében amúgy is kénytelen az építkezések ügyével foglalkozni. Arról volna szó, hogy a város felügyeleti jogköre olyan kérdésekre is kiterjesztések, amelyek magánosok építkezése esetén az érdekelteknek a közre nem tartozó magángazdasági kérdései, amelyek azonban a lakásépítő társulások szociálpolitikai jellegével közérdekűvé válnak.

Ugyanígy gondoskodni kellene *az építkezési munka ellenőrzéséről*, nehogy a vállalkozási összeg megfelelő megszabása mellett is az építkezéseknél eszközölt erőszakos megtakarításokban keresse a vállalkozó a maga üzleti hasznát.

Az építkezés sikeres befejezésével a társulás életképességét bebizonyította. A *felépült ház vagy csoport (telep) üzemének vitelet* csak már könnyebben eliminálható bajok zavarhatják. A lakók úrnak tekintik magukat a társulati házban és ez a lélektani alapja, hogy általában a házi fegyelem lazább. Ebből az egyes lakók között súrlódások, zsörtölődések keletkezhetnek, amelyeknek elharapódzása már nemcsak a közvetlenül érdekelt feleknek, de a ház többi lakóinak is sok kellemetlenséget okoz. Az autonóm hatáskörben megalkotott házszabályoknak nincs meg a kellő tekintélye; a felek a saját maguk alkotását nem tekintik kötelezőnek magukra, ami emberileg érthető. Ezért ajánlatos volna a házi fegyelem főkérdéseinek törvényi szabályozása. A házirend fontossága és a feleknek a házirend betartására való szorítása siókkal fontosabb a társulati házaknál.

A társulatok nagyobb elterjedése esetére a törvény kötelezően előírhatná közös szervezet létesítését, amely közös szervezet együttesen gondoskodhat azon feladatok ellátásáról, amelyeket a társulatok egyenként megoldani nem tudnak. Így a közös szervezet alkalmazhat műszaki közegeket, akik azután a házak kezelésének és fenntartásának folyó aprólékos teendőin felül azokra az alapvető fontosságú munkákra is felhasználhatók, amelyek fentebb a

városi közigazgatás hatáskörébe utaltattak. A közös szervezet a közigazgatási közreműködés kisebb értékű segítségét egy remélhetőleg hatékonyabb eszközzel váltaná fel.

Hahn Dezső: A lakáskérdés szociális vonatkozásai közül én a társadalomegészségügyiről akarok néhány szót elmondani. Amikor higiénikusok és szociálpolitikusok a tömegbetegségek, az úgynevezett népbetegségek szociális okait kezdték kutatni, csakhamar rájöttek arra, hogy a rossz társadalmi és gazdasági helyzet, a szegénység a legfontosabb oka a tömegbetegségnek. Azt is csakhamar megállapították, hogy abban az együttthatóban, melyet szegénységnek nevezünk, a betegségek keletkezése és terjedése szempontjából nagyon fontos tényező a rossz lakás. Lakásbetegségnek nevezték el a tuberkulózistól kezdve a heveny fertőzőbetegségeken keresztül az alkoholizmusig nagyon sok betegséget és a rossz lakás kórokozó hatására vonatkozólag meggyőző adatok tömegét gyűjtötték össze. Bizonyításra sem szorul, hogy a heveny fertőzőbetegségek a túlszűfolt, piszkos, nem higiénikus lakásokban egymás fején-hátán lakó népesség között terjednek legkönnyebben. A kolera, a kiütéses tifusz kifejezetten a szegény népesség, a tömeglakások lakóinak betegsége. Különösen két tömegbetegség az, amelynek szociális kórokozói között a lakásnyomorúság a legfontosabb: a tuberkulózis és a csecsemők nyári bélgyulladás. Hogy a lakászsűfoltúnak mi a jelentősége a tuberkulózis terjedése körül, azt mi, akik a pesti pincelakások és nyomortanyáik tüdőbetegeit gyógykezeljük, naponta látjuk. Nyolc-kilenc felnőtt és gyerek vegyest lakik abban a kicsiny, napsugarat soha nem látó nyirkos szobában, amelyben a szegénység vackai, rongyai sem férnek el a sok embertől. A tüdőbeteg telekőhői, telekőpi fertőzőcsirát bőven tartalmazó váladékával a szobát, melyben családjával lakik, a műhelyt, melyben munkástársaival dolgozik. Pesten az olyan helyiség, mely oly sötét és kicsiny, hogy egész nap lámpa ég benne és semmi emberi lakásnak sem jó, arra, még mindig jó, hogy műhely vagy iroda legyen és zsűfoltan végezze a munkás benne nehéz testi vagy szellemi munkáját. Pedig, ahol emberek egész nap dolgoznak, oda levegő, világosság, napsugár, bő légszere kell. Ahhoz igazán nem nagy tudományosság és nem sok statisztika kell, hogy az ilyen lakást vagy műhelyt tuberkulózist terjesztő gócnak felismerjük. Mégis megdöbbenők azok az adatok, amelyeket elfogulatlan kutatók gyűjtöttek. Pikler adata egyike a legérdekesebbeknek. Kimutatta, hogy Budapesten 1911-ben az ötszobás lakások 10.000 lakója közül meghalt gümőkórban kettő, az egyszobás lakások 10.000 lakója közül meghalt gümőkórban negyvenkettő, tehát 21-szer annyi. Bizonyos utcák és házak bizonyultak különösen veszedelmes tuberkulózis gócnak. Parapsin igen jellemző térképet készített Budapest tuberkulózis fészkeiről, amely jól mutatja a tömeglakások, a szegénység tanyáinak gümőkórt terjesztő hatását. Wernicke 1901—1908-ig figyelte Posen tuberkulózis halálozását. A város 150.000 lakója 2701 házban lakik. 1901—1908-ig 2608 ember halt-meg tuberkulózisban. Ezeknek majdnem fele, 1214 ember összesen csak 370 házban, tehát valóságos tuberkulózis fészkekben halt meg.

Hogy a csecsemők nyári bélhurutja is lakásbetegség, azt az utóbbi években mind több és több kutató megfigyelései bizonyítják. A tömeglakásokban a meleg nyári időben oly magas a hőmérséklet, oly rossz a légszere, hogy az egyébként is célszerűtlenül bebugyolált, szabad testmozgásában és a lehülésben megakadályozott csecsemő tulajdonképpen a hőségutához hasonló betegségben pusztul el, melynek a „bélgyulladás” egyik tünete, de nem egyedüli okozója. Kétségtelen, hogy ez a megfigyelés alapos. Németországban, már a háborúelőtti időben az évente született kétmillió gyerekből

már az első életévben 400.000 pusztul el, minden ötödik! Nálunk is ilyen volt körülbelül az arány a háború előtt. 1917-ben nálunk 300.000 csecsemő született (1913-ban 640.000 született!) és ezek közül 75.000 halt meg az első életévében, tehát minden negyedik. Sokat foglalkoznak most az ország sorsának intézői közül is némelyek azzal a kérdéssel, miként kell e szörnyű néppusztulást megállítani, a veszteségeket pótolni. Ajánlom figyelmükbe a lakáskérdés rendezését is, mert hiszen az ország városaiban a lakásnyomorúság a háború folytán türhetetlen lett és a tömegnyomor e tünetének enyhítése nélkül gondolni sem lehet arra, hogy a csecsemőhalálozás csökkenését érjük el. A lakásviszonyok javulásának rögtönös hatása van. Birminghamban a csecsemőhalálozás 17%. Birmingham nagy gyárváros, melynek azonban van vagyonos lakossága is. Bournville kertvárosban a csecsemőhalálozás 7,8%, pedig úgyszólván kizárólag gyári munkásnép lakja.

A lakásnyomor egymaga mutatja, mily fejletlen, mily anarchisztikus az emberi társadalom mai állapotában! A lakásnyomorúság egyik oka a tömegek tudatlansága, konzervativizmusa. Az alföldi parasztház népe zsúfoltan alszik szűk konyhában, a nagy szoba reprezentációra kell. Alacsony szobájának picike az ablaka, az is telerakva cseréppel, alapincézve nincs, padozata sincs. Ahol százkilométeres területeken nincs más, mint a sík rónaság, még ott is zsúfolt, levegőtlen odúban tölti életének legnagyobb részét a tudatlan nép és ezért gümőkóros a gazdag magyar rónaság szegény népe. A tudatlanság és a maradiság ellen felvilágosító munkával és megfelelő lakástörvénnyel lehetne felvenni a küzdelmet. Sokkal nehezebb a tisztán és kizárólagosan a pauperizmus okozta lakásnyomor ellen eredményeket érni el. A lakásnyomor igazi oka a telekbirtok koncentrációja kevés kézen, a telekspekuláció. A telek drágulása ott, hol lakáskereslet van vagy várható, okozza azt, hogy a lakástermelés nem tart lépést a szükséglettel. Pedig bőséges lakástermelés az egyetlen gyógyítóeszköze a lakásnyomornak. A telekértékdadó, melyet nálunk Pikler propagál lelkesen és úgy látszik, eredményesen, a spekulációt meg tudja tán fékezni. Hibája csak az, hogy nagyon óvatosan fog hozzá a mi társadalmunk ehhez az adónemhez, amely idegen elem egész társadalmi és adórendszerünkben, mert alapgondolata a telekbirtoklás kommunizálása kell hogy legyen. Mai óvatos formájában csökkentő hatását, hogy bizonyos mértékig áthárítható és hogy nagyon soká fog tartani, míg hatása meglátszik még akkor is, ha már nem lesz áthárítható. A lakásprobléma végleges megoldását tehát valószínűleg a földbirtok monopólium mai formájának teljes megszüntetése fogja csak meghozni, amint azt Henry George jól végiggondolta. De nem lesz hatástalan a telekértékdadó sem, a hatósági lakás- és műhelyépítés, a kertvárosok létesítése, a régen esedékes lakás- és műhelytörvény sem. Ezek a mai generáció sorsán is enyhíthetnek valamit és ez a generáció már azért is legközelebről érdekel bennünket, mert mi is benne élünk és vele múlunk el.

Fried Ödön: Az előadó a lakáskérdést helyesen állította be országos kérdésnek, de nem elég élesen vonta meg azon határvonalat, hogy az egész országban a lakások rosszak, de lakáshiány csak a fővárosban és a vidéki nagyvárosokban van, míg falvakban és tanyákon elegendő számú lakás van ugyan, de a lakások rosszszak. Hogy a beözönlés a mai lakáshiány főoka, azt a következő számadatok igazolják: Budapest lakossága 1914 közepén 950.000 volt. Ebből katonának bevonult 200.000 így, tekintve, hogy a születések és halálozások közötti különbözetet a háború alatt semmi esetre sem eredményezett szaporodást és így ezt eliminálhatjuk, beözönlés nélkül 750.000 ember lagnék Budapesten. Ezzel szemben a múlt évben tartott népszámlálás több mint egy millió lakost mu-

tatott ki, tehát több mint 250.000 ember költözött be. Előadó szerint azonban a beözönlés nem korlátozható, mert a produktív foglalkozásúak beözönlését nem helyes, a nem produktív foglalkozásúakét pedig politikai okokból nem lehet korlátozni. Szerény nézetem szerint, midőn ily nagy tömegről van szó, a nagy lakáshiány pillanatnyi enyhítése céljából helye van korlátozásnak. A beköltözők nagy tömegét két csoportra oszthatom: 1. kik a megélhetés keresése céljából; 2. kik egyéb célokért költöztek be. A megélhetés keresése céljából beköltözők körén belül újból két osztály különböztethető meg: 1. kik régi üzemekben dolgoznak, ezek beköltözése nem gátolható; 2. kik új üzemeket kezdenek. Ha ezen új üzem tényleg produktív, úgy csak az tehető mérlegelés tárgyává, hogy mi a nagyobb kár gazdaságilag: az-e, ha az, üzem Budapesten nem létesül, vagy ha a lakásinség erősödik. Eszerint engedélyezhető vagy sem a beköltözés. Az efeletti döntés a lakáshivatalra volna bízható. Aki nem produktív keresettel akar megélni, valamint mindazok, akik nem azért költöztek fel, mert itt keresetüket folytatni akarják, hanem mert vidéken meggazdagodván, a nagyvárosban akarják vagyonukat kiélvezni, vagy mert itt keresnek társadalmi szereplést, vagy merj az adók alól menekülni akarnak, ezek feltétlenül átmenetileg a fővárostól távoltartandók. Ez azonban a helyzetnek csak pillanatnyi enyhítését célozhatja. A kérdés alapos megoldására csak egy módja van és ez: az építkezés.

Normális viszonyok között nálunk az építkezés kérdése tisztán attól függ, az építeni szándékozó kap-e *hitelt* vagy sem. És pedig főképp az dönt, hogy másodhelyű kölcsönt lehet-e kapni. Nálunk a másodhelyű kölcsön igen terhes, kamatlába igen magas és ez viszont drágítja az építkezéseket. E magas kamatláb és terhes feltételek okozzák, hogy a kamatláb csökkenése nem vonja maga után azonnal az építkezés számának hasonló arányú emelkedését, dacára annak, hogy az elsőhelyű kölcsönök az álló kölcsönök száma, a kamatláb csökkenésének arányában növekszik. A másodhelyű kölcsönök feltételei és kamatlába oly magas, hogy csak igen magas lakbérek mellett fizethetők ki. Tehát építkezések csakis akkor lehetségesek, ha az építkezési hitel olcsóbbá tétetik. Nálunk a bankok az építkezési hitel terén szintén kizsákmányoló politikát üznek, ugyanis még elsőhelyű kölcsönöknél is, a záloglevélnél is, de főleg a másodhelyű kölcsönöknél nyugati államokban elképzelhetetlen magas kamatot számítanak. Itt a bankok mai kizsákmányoló politikájával szemben a hatóságoknak kell *közszégi kölcsönöket* és különösen másodhelyű kölcsönöket adni olcsó kamattal és ezzel a bankoknak erős konkurrenciát csinálni, hogy azok is kényszerítve legyenek olcsóbb építési kölcsönök adására. Az építkezésnek egyik nagy gátja és a magas házbérek előidézője a *házbéradó*. Adórendszerünknek a város elleni animozitását a házbéradó élesen mutatja. Ezt az adót, mint előadó helyesen megjegyezte, a háztulajdonos áthárítja a lakóra és így a házbéradó fogyasztási adóhoz hasonlóan hat, megdrágítván a fogyasztást, tehát magas béreket idéz elő. Előadó ezért helyesen a házbéradót el akarja törölni, de csak az új építkezéseknél, ami helytelen, mert ez oda vezet, hogy az építendő telek tulajdonosa a többlet egy részét bele fogja kalkulálni a telek árába. Igaz, hogy kezdetiben az építkezés sokkal drágább lesz, de csak átmenetileg és ha majd az építkezés ára csökken, az újonnan építettő meg nem érdemelt előnyhöz jut. Ha az építettő ugyanis a bérnek 35%-át kapja kedvezménykép, úgy ezt tőkésítve a bér 70%-os összegét kapja kedvezménykép és így az anyagok drágaságának csökkenése folytán kétségtelenül előáll majd esetleg már két évvel a háború után azon állapot, hogy az új építettő előnyben részesül, kivált az esetben, ha, mint ezt előadó is indítványozta, a most érvényes lakbérrendeletek fenntartásnak. Ezek értelmében ugyanis a háború alatt

épített házaknál magasabb házbér követelhető, mint a régi házaknál és így az, építési költség-többletet az, építető áthárítja, úgy hogy a házbéradónak csak az újonnan építető részére történt elengedése tisztán az építetőnek azon ajándék, melyet a telektulajdonos joggal fog a telek értékelésénél számba venni. Ilyen körülmények között az egyedüli mód a házbéradónak teljes eltörlése és kizárólag telekértékadó behozása. Itt azon ellenvetés tehető, hogy ez a meglévő házak tulajdonosainak, bár átmenetileg igazságtalan előnyt nyújt, mert így ők, akik a régi árakon építettek, élvezik a házbéradó elengedésének előnyeit. Azonban, eltekintve attól, hogy az előny csak átmeneti, a háztulajdonos volt az egyedüli, aki árút adott és ennek dacára a lakásrendeletek folytán a háborús áremelkedésekből jövedelem formájában előnyt nem nyert, másrészt kénytelen volt a háború alatt a fenntartási költségek óriási emelkedését viselni. Így tehát a házbéradót teljesen el kell törölni és helyette *telekértékadót* behozni. De a telekértékadónak van egy korlátja és ez az, hogy a telekértékadónak nem szabad olyannak lenni, mely a külterületen oly viszonyokat teremt, mint a mai VI. és VII. kerület egyes részében, hol szűk utcákban magas házak vannak, melyek a város legegészségtelegebb részei. Így tehát úgy kell a szabályozást csinálni és a telekértéket megállapítani, hogy az ily beépítés lehetetlen legyen, sőt oda kell törekedni, hogy a külső területeken kertvárosok épüljenek.